ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Gleaner

Vol 2 (1964)

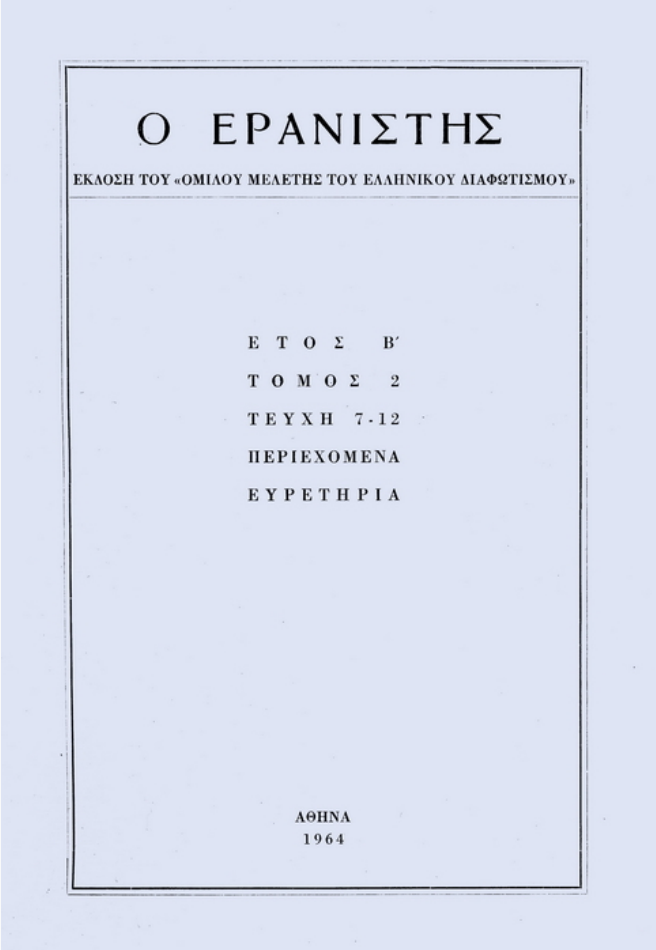
Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ Β΄
ΤΟΜΟΣ 2
ΤΕΥΧΗ 7-12
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΑΘΗΝΑ
1964

Ανθίμου Γαζή «Λεξικόν Ελληνικόν». Η ιστορία μιας λεξικογραφικής προσπάθειας

Αικατερίνη Κουμαριανού

doi: 10.12681/er.9641

Copyright © 2016, Αικατερίνη Κουμαριανού

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Κουμαριανού Α. (2016). Ανθίμου Γαζή «Λεξικόν Ελληνικόν». Η ιστορία μιας λεξικογραφικής προσπάθειας. *The Gleaner*, *2*, 163–186. https://doi.org/10.12681/er.9641

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 18/06/2025 04:13:51

ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ "ΛΕΞΙΚΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ"
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ

Ὅταν, στὰ 1809, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς δημοσιεύει τὸν πρῶτο τόμο τοῦ Λεξικοῦ του, σημειώνει στὸν πρόλογο[1], ἐξιστορώντας τὶς μακροχρόνιες προσπάθειές του γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἔκδοση, τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἔφεσις τὴν ὁποίαν... ἔτρεφον, εἰς τὸ νὰ ἴδω τὸ Γένος μου πεπλουτισμένον μὲ ὅσον τὸ δυνατὸν ἐντελὲς Ἑλληνικὸν Λεξικόν... μὲ ἐνεθάρρυνεν... πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ τοιούτου καλοῦ ἔργου. Καὶ δὴ κατὰ πρῶτον περὶ τὸ χιλιοστὸν ὀκτακοσιοστὸν Σωτήριον ἔτος, κινήσαντα τὸν ἀπὸ τῆς ἀφετηρίας γραμμῆς, κατὰ δυστυχίαν, πάθος τι κατὰ τῆς κεφαλῆς μου ἐνσκῆψαν μὲ ἀνεχαίτισεν ἄκοντα καὶ περίλυπον ἀπὸ τὸν πόθον μου· ὅθεν καὶ χαίρειν εἰπὼν καὶ Μούσαις, καὶ φιλολογικαῖς ἐνασχολίαις, ἐπανῆλθον, σχεδόν ἡμιθανής, εἰς τὴν φίλην πατρίδα, ἐπὶ ἀποφάσει τοῦ ν' ἀφήσω ἐκεῖ τὰ ὀστᾶ μου μετὰ τῶν πατέρων μου. Ἀφ' οὗ δὲ ὀλίγον ἐκεῖ διέτριψα χρόνον, ἐνδυναμωθέντος ὑπὸ τοῦ τῆς πατρίδος ἀέρος κατὰ μικρὸν τοῦ σαρκίου μου, ἤρξατο πάλιν νὰ ἀναζωπυρῆται εἰς τὴν καρδίαν μου ὁ ἄσβεστος ἐκεῖνος σπινθὴρ τῆς τοῦ Λεξικοῦ ἐκδόσεως· καὶ δή, καὶ συνεργοῖς καὶ συνεργάταις ἐπιτυχών, ἀπῆρα πάλιν ἐκ τῆς πατρίδος, ὅλως εὐέλπις, πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ τοιούτου ἀναγκαιοτάτου ἔργου. Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἔφθασα πάλιν εἰς Βιέννην τῆς Ἀουστρίας, εἰς τὰς πρώτας μου διατριβάς, καθ' ὃν χρόνον κατῆρα τὴν ἄγκυραν, λαῖλαψ τις τυφωνικὸς ἐκ τοῦ τῶν Ζωΐλων στόματος βαρέως κατ' ἐμοῦ καὶ κατὰ τοῦ ἔργου ἐξαπίνης πνεύσας, ἀνέτρεψε καὶ διεσκόρπισε καί σύστημα, καὶ συμπράκτορας, καὶ συνεργάτας... Ἔβλεπον ὅμως, ὅτι τὸ ἔργον ἦν μέγα καθ' ἑαυτὸ καὶ δύσκολον, ὄχι ὅμως ὅσον οἱ περισσότεροι ἀκρίτως τὸ ἐφαντάζοντο. Ἔλεγον ἐν ἐμαυτῷ, ὅτι τὸ Γένος ἔχει χρείαν μεγάλην τοιούτου βιβλίου, καὶ ὅστις προσφέρει κατὰ τὸ παρὸν τοιοῦτο Λεξικὸν ὡς τὰ τῶν Εὐρωπαίων, προσφέρει μέγα δῶρον... Ταῦτα λοιπὸν ἐν ᾧ διενοούμην, δὲν ἔλειψαν καὶ φιλογενεῖς τινες πεπαιδευμένοι ἄνδρες, Νέστορες τοῦ Γένους... εἰς τὸ νὰ μοὶ συμβουλεύωσι τὰ ἴδια, ἐνθαρρύ-

1. Ἀνθίμου Γαζῆ, *Λεξικὸν Ἑλληνικόν*... Ἔκδοσις πρώτη... Τόμος πρῶτος... Βενετία, 1809, σ. ζ'.

νοντές με καὶ παροτρύνοντες εἰς τὸ νὰ κάμω ἀρχήν, καὶ δὴ ἀποφασίσας, ἐπεχείρησα τὸ ἔργον μόνος, καὶ ἰδοὺ... προκύπτει εἰς τὸ Γένος... γέννημα... τῆς ἐπιμόνου ἀποφάσεως καὶ ἐκτενοῦς μου πρὸς αὐτὸ προσηλώσεως».

Στὶς γραμμὲς αὐτὲς ὁ Γαζῆς μὲ τρόπο συνοπτικὸ καὶ χωρὶς νὰ ἀναφέρεται εἰδικώτερα στὰ πρόσωπα καὶ στὰ πράγματα, ἐξιστορεῖ τὶς διαδοχικές του ἀπόπειρες τὶς ὁποῖες ἄρχισε ἀπὸ τὰ 1800, γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ. Βέβαια οἱ πληροφορίες του, σύντομες καθὼς εἶναι, δὲν βοηθοῦν νὰ κατατοπιστοῦμε σωστὰ γιὰ τὶς προσπάθειες ποὺ χρειάστηκε νὰ καταβάλει καὶ γιὰ τὶς ἐνέργειές του πρὸς διάφορα πρόσωπα καὶ ὁμάδες ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει τὰ οἰκονομικὰ μέσα καὶ τοὺς ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες ποὺ θὰ τὸν πλαισίωναν καὶ θὰ προετοίμαζαν μαζί του τὸ Λεξικό.

Ἀπὸ ὅσα κείμενα παρουσιάζονται ἐδῶ τὰ πρῶτα συμπληρώνουν τὴν ἀφήγηση τοῦ Γαζῆ, καὶ τὰ ἄλλα, ποὺ εἶναι μεταγενέστερα, ἀναφέρονται στὰ διαβήματα ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἐπανέκδοση τοῦ Λεξικοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γαζῆ στὴν ἀρχὴ καί, μετὰ τὸν θάνατό του, ἀπὸ τοὺς φίλους του καὶ τοὺς κληρονόμους του. Μερικὰ εἶναι ἀνέκδοτα καὶ προέρχονται ἀπὸ ἑλληνικὲς καὶ γαλλικὲς ἀρχειακὲς πηγὲς ἐνῶ ἄλλα εἶναι δημοσιευμένα σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἔντυπα καὶ ἔχουν μείνει ἀθησαύριστα ἀπὸ τὴν ἔρευνα[1]. Ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ξένα περιοδικὰ δημοσίευσαν ὑλικὸ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ γιατὶ ὁ ἴδιος ὁ Γαζῆς ἀπὸ νωρίς, μόλις σχεδὸν τὴν ἀποφάσισε, γνωστοποίησε τὴν πρόθεσή του στοὺς κύκλους τῶν ξένων φιλολόγων καὶ ἑλληνιστῶν τῆς Βιέννης καὶ τοῦ Παρισιοῦ καὶ ἔτσι συνδέθηκε ἐξαρχῆς τὸ Λεξικὸ μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Alter, τοῦ Barbié du Bocage, τοῦ Villoison, τοῦ Chardon de la Rochette.

Καὶ ἐπειδὴ ἡ γνωριμία καὶ οἱ σχέσεις τοῦ Γαζῆ μὲ τὸν Barbié du Bocage καὶ τὸν Villoison παρουσιάζουν πρόσθετο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ εἶναι μία ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὸ φιλελληνικὸ κλίμα ποὺ διαμορφώνεται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴ Γαλλία μὲ ἀντικείμενο τὴ νεώτερη Ἑλλάδα, νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἄσκοπο νά ἀναφερθῶ σὲ ὅσα στοιχεῖα, θὰ ἐπιτρέψουν νὰ τὶς προσδιορίσουμε.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς ἔφθασε στὴ Βιέννη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1796 καὶ ἀνέλαβε τὴ θέση τοῦ ἐφημέριου στὸν ἑλληνικὸ

1. ΓΑΚ.— Βιβλιοθήκη Μηλεῶν.— Παρίσι, Bibliothèque Nationale.—Τὰ ξένα περιοδικὰ εἶναι: «Allgemeiner Litterarischer Anzeiger» τῆς Λειψίας καὶ τὸ «Magasin Encyclopédique». Τὶς πηγές, ἀνέκδοτες καὶ ἔντυπες, ἀναφέ-

ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου[1]. Ὡστόσο τὴ δραστηριότητά του δὲν τὴν ἀπορρόφησαν μόνο τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθήκοντα, ἀλλ' ἀσχολήθηκε παράλληλα καὶ μὲ ἐκδοτικὲς ἐργασίες. Στὶς προσωπικές του ἐπιδόσεις προσγράφεται ἡ μετάφραση τῆς Γραμματικῆς τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Benjamin Martin καὶ ἡ ἔκδοση Γεωγραφικῶν Χαρτῶν. Συνάμα ἐπιμελεῖται τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν ἐργασιῶν ποὺ τυπώνονταν στὴ Βιέννη· ἀνάμεσα σ' αὐτὲς σημειώνω καὶ τὶς μεταφράσεις τοῦ ἐξαδέλφου του Δανιὴλ Φιλιππίδη: ἡ Λογικὴ τοῦ Condilliac, στὰ 1801, ἡ Ἀστρονομία τοῦ Lalande, στὰ 1803[2]. Μὲ τὸν Φιλιππίδη, ἐγκατεστημένο στὰ χρόνια αὐτὰ στὸ Ἰάσιο, ὁ Γαζῆς διατηρεῖ τακτικὴ ἀλληλογραφία ποὺ ἔχει γιὰ κίνητρο ἰδίως τὶς κοινές τους ἐργασίες. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1801 ὁ Φιλιππίδης ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἐξάδελφό του νὰ διαβιβάζει τὰ γράμματά του πρὸς τὸν Barbié du Bocage στὸ Παρίσι καὶ νὰ τοῦ στέλνει στὸ Ἰάσιο τὶς ἐπιστολὲς τοῦ γάλλου φίλου του[3]. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἴδιου χρόνου γράφει ὁ Φιλιππίδης στὸν Barbié: «...Vous pouvez adresser vos lettres à mon cousin Anthimus Gazis, à Vienne, à la chapelle des Grecs...». Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πραγματοποιεῖται ἡ πρώτη ἐπαφὴ τοῦ Γαζῆ μὲ τὸν Barbié du Bocage, ἐπαφὴ ποὺ ἐξελίχθηκε σὲ στενότερη σχέση, πάντα ὅμως ἐπιστολική, γιατὶ οἱ δύο γνώριμοι δὲν συναντήθηκαν ποτὲ προσωπικά. Τὸν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου χρόνου σημειώνομε τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ Γαζῆ πρὸς τὸν γάλλο ἑλληνιστή· θὰ ἐπακολουθήσουν καὶ ἄλλα τὰ ἑπόμενα χρόνια—ἡ ἀλληλογραφία θὰ κρατήσει ἕως τὰ 1816, ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς ἐγκαταλείπει ὁριστικὰ τὴ Βιέννη μὲ τελικὸ προορισμὸ τὴν πατρίδα του, τὶς Μηλιές. Ἔτσι, μὲ τὸν καιρό, δημιουργεῖται ἕνα θερμὸ φιλικὸ κλίμα ἀνάμεσα στὴ Βιέννη καὶ στὸ Παρίσι καὶ σύντομα θὰ προστεθοῦν στοὺς

ρω ἐδῶ ἐνδεικτικὰ καὶ ἐπιφυλάσσομαι νὰ δώσω πλήρεις ἀναγραφὲς στὴν οἰκεία, κάθε φορά, θέση.

1. Σ. Εὐστρατιάδης, *Ὁ ἐν Βιέννῃ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου*, Ἀλεξάνδρεια, 1912, σ. 136 κέξ. καὶ Α. Κ. Δημητρακόπουλος, *Προσθῆκαι... εἰς... Σάθα*, Λειψία, 1871, σ. 115-116.

2. Ὁ Φιλιππίδης ἔστειλε ἐπίσης στὸν Γαζῆ ἀπὸ τὸ Ἰάσιο τὸ χειρόγραφο τῆς μετάφρασης τῆς Φυσικῆς τοῦ Brisson, ποὺ ἦταν, ὅπως καὶ ὁ Lalande, δάσκαλός του ὅταν ἐσπούδαζε στὸ Παρίσι. Τὸ ἔργο ὡστόσο δὲν τυπώθηκε ποτέ. Βλ. καὶ τὴ Νεκρολογία τοῦ Φιλιππίδη ἀπὸ τὸν Γρ. Κωνσταντᾶ στὴν «Ἀθηνᾶ», 1833, ἀρ. 121, 14 Ἰουνίου, σ. 486-87. Ὁ φιλόλογος Βαγγέλης Σκουβαρᾶς ἑτοιμάζει τὴν ἔκδοση ἀπὸ χειρόγραφο τῆς Βιβλ. Μηλεῶν.

3. Τὶς πληροφορίες στὴν *Ἀλληλογραφία Φιλιππίδη - Barbié du Bocage - Ἀνθίμου Γαζῆ*, ἔκδ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ (ὑπὸ ἐκτύπωση), ὅπου ἐπισημαίνονται τριάντα πέντε ἐπιστολὲς τῶν Γαζῆ - Φιλιππίδη στὰ χρόνια 1801 καὶ 1802

δύο πρώτους ἀλληλογράφους καὶ ἄλλοι. Τὸν Barbié ἐνδιαφέρουν οἱ χάρτες ποὺ ἔχει ἐκδόσει ὁ Γαζῆς καθὼς καὶ ἄλλες ἀνάλογες ἐργασίες μὲ ἀντικείμενο τὴν τοπογραφία τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου[1]. Ὁρμητικός, μὲ πολλὲς ζητήσεις θὰ μπεῖ στὴ συντροφιὰ ὁ Villoison ποὺ, καθὼς εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς προετοιμασίας του γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν νέων ἑλληνικῶν στὴν École des Langues Orientales, θέλει νὰ γνωρίσει πρόσφατα ἑλληνικὰ κείμενα. Φυσικὰ δὲν τολμᾶ νὰ ζητήσει τὴ βοήθεια τοῦ Κοραῆ, ἀφοῦ οἱ σχέσεις τους ἔχουν φθάσει σὲ ἀδιέξοδο. Εἶναι ἐνδεχόμενο ἄλλωστε νὰ τοῦ προκαλεῖ ἀνησυχίες ἡ διδασκαλία στὴν ἕδρα αὐτὴ πού, ἂν πιστέψομε τὸν Et. Clavier, εἶχε προοριστεῖ γιὰ τὸν Κοραῆ, καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ συμπληρώσει τὴν ἐνημέρωσή του: ὅπως εἶναι ἐπόμενο πολλαπλασιάζει τὶς ζητήσεις του[2].

Ἀνάλογες εἶναι οἱ ζητήσεις τοῦ Γαζῆ πρὸς τοὺς γάλλους φίλους του: ἀπὸ τὸν Barbié ζητᾶ νὰ τοῦ προμηθεύσει ἕνα σῶμα τῆς Encyclopédie Méthodique, ἄλλα γαλλικὰ βιβλία, λεξικά· τοῦ ἀρέσει καὶ προσπαθεῖ νὰ εἶναι βιβλιογραφικὰ ἐνημερωμένος. Ξέρει ἐπίσης ὅτι ὁ Barbié καὶ ὁ Villoison συνεργάζονται στὸ περιοδικὸ τοῦ Millin, τὸ «Magasin Encyclopédique» καὶ πιστεύει ὅτι εἶναι γι' αὐτὸν λαμπρὴ εὐκαιρία νὰ ἀναγγέλλονται οἱ ἐκδόσεις ποὺ ἐπιμελεῖται καὶ ἐνδεχομένως νὰ σχολιάζονται σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἔγκυρα γαλλικὰ περιοδικὰ γενικῆς παιδείας. Στέλνει στὸν Barbié τὴν Ἐγκύκλιό του γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Σοαυίου «Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς κλπ.», τὴν καμωμένη ἀπὸ τὸν Γρ. Κωνσταντᾶ, τὴν ὁποία μεταφράζει ὁ Villoison καὶ δημοσιεύεται στὸ

1. Ὁ Barbié διατηροῦσε τακτικὴ ἀλληλογραφία μὲ τοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τοὺς τοποθετημένους σὲ περιοχὲς τῆς Ἀνατ. Μεσογείου, καθὼς καὶ μὲ ἑλληνιστές, γεωγράφους καὶ ἀρχαιολόγους, ξένους καὶ γάλλους, ποὺ ἐταξίδευαν στὴν Ἑλλάδα. Γεωγράφος καὶ ἑλληνιστὴς ὁ ἴδιος, ἐκτὸς ποὺ ἐσχεδίασε τοὺς χάρτες γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Abbé Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis en Gréce* (Βλ. καὶ Γ. Λάιος, *Οἱ Χάρτες τοῦ Ρήγα*, ΔΙΕΕ, 14 (1960), σ. 231-312) συνεργάστηκε στὸν γαλλικὸ Ἱπποκράτη τοῦ Κοραῆ, στὸ *Voyage pittoresque...* τοῦ Choiseul-Gouffier καὶ σὲ ἄλλες ἀνάλογες ἐκδόσεις. Ἔκανε ἐπίσης τοὺς χάρτες στὸ βιβλίο τοῦ M. Zallony, *Voyage à Tine...*, Paris, 1809, χάρτες γενικοὺς τῆς Ἑλλάδας, τῆς Πελοποννήσου.

2. Βλ. Ἐμ. Φραγκίσκου, *Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison*, «Ὁ Ἐρανιστής», 1, (1963), σ. 203. Ὁ Villoison συνήθιζε νὰ ἐξηγεῖ στοὺς σπουδαστὲς τῆς École des Langues Orientales, νεώτερα ἑλληνικὰ κείμενα· καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Barbié, - γράμμα του πρὸς τὸν Γαζῆ, Ἰούλιος τοῦ 1802, στὴν *Ἀλληλογραφία Φιλιππίδη*, σ. 88—«...Il [ὁ Villoison] a fait expliquer ce Prospectus à ses auditeurs...». (Πρόκειται γιὰ τὴν Ἐγκύκλιο τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ.)

Magasin Encyclopédique[1]. Λίγους μῆνες ἀργότερα, ἐνθαρρυμένος ἴσως ἀπὸ τὴν καλὴ ὑποδοχὴ ποὺ εἶχε ἡ πρώτη του ζήτηση, στέλνει τὴν Ἐγκύκλιο γιὰ τὸ Λεξικό του, πού, καθὼς σημειώνει, εἶναι ἕτοιμο γιὰ τύπωμα. Καὶ αὐτὸ τὸ κείμενο, ἀποσπασματικὰ καὶ πλουτισμένο μὲ προσωπικές του παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ ὑποδείξεις γιὰ τὴ μέθοδο ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ὁ συντάκτης ἑλληνικοῦ λεξικοῦ, τὸ μεταφράζει ὁ Villoison καὶ τὸ δημοσιεύει στὸ Magasin Encyclopédique[2]. Μερικὲς ἀπὸ τὶς ὑποδείξεις του ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένους τρόπους ποὺ θὰ βοηθήσουν τὴν ἔκδοση: «...La connoissance de la langue grecque sera toujours fort imparfaite, tant qu' on n' aura pas la colléction des vocabulaires de tous les auteurs grecs, qui ont chacun parlé une langue différente, et ont pris les mêmes mots dans les acceptions diverses. Ce seroit la base d'un dictionnaire parfait, où on exposeroit d'abord la signification primitive, et ensuite toutes celles qui en dérivent, avec les variations, par ordre chronologique, et où on rangeroit par ordre alphabétique toutes les explications des mots grecs qui se trouvent éparses dans les anciens scholiastes, et dans les ouvrages divers des critiques, commentateurs et antiquaires modernes...»[3]. Ἐδῶ βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ μνημονεύσει τὸν Κοραῆ «... en attendant l'éxecution de ce vaste project qui démanderoit un Coray...», ὄχι μὲ τὴ συγκατάβαση ποὺ ἴσως δείχνει ἀπέναντι σὲ ἄλλους Ἕλληνες λόγιους: οἱ ἐργασίες τοῦ Κοραῆ τοῦ ἔχουν ἐξασφαλίσει θέση ἰσοτιμίας στοὺς κύκλους τῶν ξένων ἑλληνιστῶν. Θερμὰ ὡστόσο προτρέπει τὸ κοινὸ νὰ ὑποστηρίξει τὸ Λεξικό: «...la nation grecque...ne manquera pas d' accepter avec reconnaissance les offres de son bienfaiteur, l'archimandrite Anthime Gazis, et ce fera un plaisir et un devoir

1. 1801, τ. 5, σ. 556-559, μὲ τίτλο: *Traduction littérale du prospectus en grec vulgaire d' une traduction du Cours des sciences philosophiques, composé en italien par M. François Soave...* Τὴν ἴδια ἐγκύκλιο ὁ Γαζῆς εἶχε στείλει καὶ στὸν Alter, ποὺ τὴν ἐδημοσίευσε στὴν «Allgemeiner Litterarischer Anzeiger», 1801, 24 Φεβρουαρίου, ἀρ. 31, σ. 1609, στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο.

2. 1802, τ. 1, σ. 214-222. Στὴν ἀλληλογραφία ἐπίσης τοῦ Φιλιππίδη - Barbié, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν Γαζῆ, (ἐπ. 47 τῆς 18.7.1802, σ. 87-88, ὁ Barbié γράφει: «Il [ὁ Villoison] a donné un extrait de votre Prospectus du Lexique dans le Magasin Encyclopédique... vous verrez que m. de Villoison a ajouté... quelques instructions qui pourront vous être utiles...».

3. Βλ. σημ. 2. «Magasin Encyclopédique», σ. 219.

de concourir à la publication de ce dictionnaire grec ancien et vulgaire» [1].

Τὶς προθέσεις του γιὰ τὸ Λεξικὸ ὁ Γαζῆς τὶς ἔχει ἀνακοινώσει ἐπίσης καὶ στὸν καθηγητὴ F. K. Alter, ὁ ὁποῖος σχολιάζοντας στὴν «Allgemeiner Litterarischer Anzeiger» τό: *Λεξικὸν τετράγλωσσον*... Γεωργίου Κωνσταντίνου... Ἐνετίησιν, 1786, βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσει καὶ γιὰ τὴν προσεχῆ ἔκδοση ἑλληνικοῦ λεξικοῦ, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὴ γνώμη του, θὰ ὑπερτερεῖσε ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα σὲ πλοῦτο λημμάτων. Θεωρεῖ ὅτι οἱ γνώσεις τοῦ Γαζῆ θὰ συντελέσουν ὥστε τὸ Λεξικό του νὰ γίνει ἐξαίρετο [2]. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1801 δημοσιεύεται στὸ ἴδιο περιοδικό, ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῆς Ἐγκυκλίου τοῦ Γαζῆ, στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, μαζὶ μὲ τὸ ἑξῆς σχόλιο τοῦ Alter: «Vier gelehrte Griechen wollen in 3 Folio Banden ein vollständiges Griechisches Lexicon heraus geben. Sie haben bereits aus der Wallachei 12000 fl. Subskription erhalten, ohne die aus Constantinopel und Griechenland zu Rechnen, welche noch erwartet wird. Der Anfang des Drucks soll zu Anfange des May erfolgen...» [3].

Τὰ σχέδια ὡστόσο τοῦ Γαζῆ ἔμειναν ἀπραγματοποίητα: ἡ ὑγεία του, ποὺ φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν καλὴ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἴσως καὶ λόγοι ἄλλοι τὸν ἀναγκάζουν νὰ ἀναβάλει τὴν ἐκτέλεσή τους. Γράφει στὸν Barbié: «...jusqu'à présent, Monsieur, j' ai eu des fréquentes maladies...» [4]. Τότε ἀποφασίζει νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Βιέννη καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὶς Μηλιὲς γιά νὰ ξεκουραστεῖ· ὑπερβολικὰ ἴσως εἶναι ὅσα γράφει στὸν πρόλογο τοῦ Λεξικοῦ του «... ἐπανῆλθον σχεδὸν ἡμιθανὴς εἰς τὴν φίλην πατρίδα...» ἀφοῦ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς τὸ συνδυάζει μὲ ἐνδιαφέροντα παιδευτικὰ καὶ ἀναψυχή: «...je voyage pour m' instruire et pour me distraire de mes travaux dont l'assiduité commencoit à affecter ma santé. Voilà pourquoi j'ai résolu de prendre la route de l'Italie...» [5].

Στὴν πατρίδα του ὁ Γαζῆς ἀνακινεῖ καὶ προωθεῖ τὸ ζήτημα τοῦ Λεξικοῦ· συναντᾶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ συμπατριῶτες του λόγιους καὶ ἐμπορευόμενους καὶ τοὺς πείθει νὰ τὸν συντρέξουν στὸ ἐγχείρημά του. Οἱ ἐνέργειές του εἶχαν καλὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1804

1. Βλ. παραπάνω, σ. 107 σημ. 2 «Magasin encyclopedique», σ. 220.
2. 1800, Ὀκτώβριος, σ. 1815.
3. 1801, Φεβρουάριος, σ. 290. Βλ. Κείμενα 1.
4. *Ἀλληλογραφία Φιλιππίδη...*, σ. 86 καὶ 97. Βλ. ἐπίσης καί: Σ. Εὐστρατιάδης, *Ὁ ἐν Βιέννῃ..*, σ. 137-138.
5. *Ἀλληλογραφία Φιλιππίδη...* σ. 110.

ὑπογράφεται στὰ Ἀμπελάκια συμφωνητικὸ ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιστημονικὴ συνεργασία καὶ τὴν οἰκονομικὴ παροχὴ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ. Οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες τοῦ Γαζῆ εἶναι οἱ δύο Θεσσαλοὶ Κωνσταντίνος Κούμας, Κωνσταντίνος Μιχαήλ ὑπογράφει, καὶ ὁ Στέφανος ὁ ἀδελφὸς τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου — ὑπογράφει ὡς Στέφανος Οἰκονομίδης. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο λόγιους, τὸ συμφωνητικὸ — τιτλοφορεῖται *Περὶ ἐκδόσεως τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Α. Γαζῆ* — συνυπογράφουν οἱ γνωστοὶ Ἀμπελακιῶτες ἔμποροι: Δημήτριος Σφάρτζ, ὁ Ἰωάννης Χρόνια Δροσινοῦ, ὁ Ἰωάννης Χατζῆ Κώνστα, ὁ Εὐθύμιος Ἰωάννου Γκορτζιώτης, ὁ Δρόσος Νικολάου Χατζῆ Ζαφείρου καὶ ὁ Γαζῆς [1].

Στὴ Βιέννη ἐπιστρέφει ὁ Γαζῆς τὸν Νοέμβριο τοῦ 1804, φέρνοντας μαζὶ καὶ τὸν Κούμα [2]. Τώρα, ἀφοῦ ἔχει ἐξασφαλίσει τὶς βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὸ νέο ξεκίνημα τοῦ Λεξικοῦ, στρέφει τὶς ἐνέργειές του πρὸς τὸν Κοραῆ, στὸ Παρίσι καὶ τόν Δωρόθεο Πρώιο, στὴν Κωνσταντινούπολη: ἀπὸ τὸν πρῶτο προσδοκοῦσε βοήθεια καὶ συνεργασία ἐπιστημονική, ἀπὸ τὸν δεύτερο τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ «Κοινοῦ» τῆς Πόλης. Ἀστόχησε ὅμως καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις: φυσικὰ γιὰ τὸν Κοραῆ δὲν ὑπῆρχαν περιθώρια γιὰ συμμετοχὴ οὐσιαστικὴ στὰ σχέδια τοῦ Γαζῆ. Μποροῦμε ἄλλωστε νὰ τὸν φαντασθοῦμε παθολογικὰ εὐαίσθητο, καθὼς τὸν ξέρουμε, τὴ στιγμὴ ποὺ ἐδιάβαζε τὴν ἐπιστολὴ ὅπου ὁ Γαζῆς τοῦ ἔγραφε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, καί: «...Ἐγώ, φίλε, πολλὰ ἀγαποῦσα νὰ σὲ ἔχω βοηθόν. Τὸ εὔχομαι. Μὰ ἄρα γε εἶναι δυνατόν; Ἂν ἠμπορεῖς νὰ ἔλθῃς ἐδῶ θὰ ἔχῃς κάθε λογῆς ἀνάπαυσιν. Εἰ δὲ μὴ καὶ τοῦτο δὲν γίνεται, βοήθει μοι κἂν ἀπ' αὐτοῦ. Εἰπέ μοι φιλικῶς πῶς πρέπει νὰ γίνῃ τὸ ἔργον. Καὶ ἂν ἔχῃς τίποτε σημειώσεις

1. Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Σπυρ. Παγανέλη, *Ὁδοιπορικαὶ σημειώσεις. Α' Σεισμοὶ τῆς Χίου. Β' Ἡ στρατιωτικὴ κατάληψις Ἄρτης καὶ Θεσσαλίας.* Ἀθήνα, σ. 1882, σ. 414-416. Ἀντίγραφο, πιθανῶς ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Α. Κρίνου, βρίσκεται στὰ ΓΑΚ, στὸ Ἀρχεῖο Ψαλίδα, Ἔγγραφα Ι, ἀρ. 49. Τὰ δύο συμφωνητικὰ εἶναι πανομοιότυπα μὲ ἐντελῶς ἀσήμαντες γλωσσικὲς διαφορὲς ποὺ εἶναι πιθανὸ νὰ ὀφείλονται στοὺς ἀντιγραφεῖς.

2. Κούμας, *Ἱστορίαι ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, 1832, σ. 585-586. Ὁ Γαζῆς ἦταν τώρα ἀπερίσπαστος ἀπὸ ἄλλες ἀπασχολήσεις· τὸ ἐκκλησιαστικό του ἀξίωμα, στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βιέννης τὸ ξαναπέρνει μόνο τὸν Αὔγουστο τοῦ 1807. Βλ. Εὐστρατιάδης, *Ὁ ἐν Βιέννῃ..*, σ. 143-145 καὶ 178. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Γαζῆς βρισκόταν στὸ Πήλιο ἀνακινήθηκε καὶ τὸ ζήτημα τῆς μετάβασης του στὴ Σμύρνη γιὰ νὰ διδάξει στὸ ἐκεῖ Γυμνάσιο. Βλ. Δαμαλᾶς, Ι, σ. 474-475, ἐπιστολὴ Κοραῆ πρὸς Α. Βασιλείου, ὅπου ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γράφει ὁ Κοραῆς: «...παρακίνησον αὐτὸν [τὸν Γαζῆ] ὅσον δύνασαι νὰ δεχθῇ τὴν πρόσκλησιν τῶν Σμυρναίων...».

στεῖλε με τας...»[1]. Παρόλα αὐτὰ δὲν τοῦ ἀρνήθηκε ἐντελῶς τὴ συνδρομή του καὶ τοῦ ἔστειλε κατὰ καιροὺς χρήσιμη ὕλη.

Ὁ Δωρόθεος Πρώιος δίνει, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, ἐλπίδες στὸν Γαζῆ, «... ἔκαμα κατάλογον ἑκατὸν συνδρομητῶν...», ἀλλὰ συνάμα ἐκφράζει ἀνησυχίες γιὰ φῆμες ποὺ κυκλοφοροῦν καὶ ἀμφισβητοῦν τὴ σοβαρότητα τοῦ ἔργου, προσθέτοντας: «...οὕτως εὑρίσκεται παρ' ἐμοὶ ἀνενέργητος ὁ κατάλογος...». Ὡστόσο τὸ θέμα τῶν συνδρομῶν ἀπὸ τὴν Πόλη ἔληξε γρήγορα ἀφοῦ ἑτοιμάζεται ἐκεῖ, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν Ζωσιμάδων, ἡ σύνταξη καὶ ἔκδοση ἄλλου ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ: «... Καὶ ἡμεῖς ἐνταῦθα ὡς ἀπὸ μέρους τοῦ Μουσείου, κατὰ ζήτησιν τῶν φιλογενῶν καὶ φιλομούσων Ζωσιμάδων καταγινόμεθα εἰς ἕνα τοιοῦτον κοινωφελὲς ἔργον καὶ προσπαθοῦμεν διὰ νὰ γίνῃ ὅσον ἐνδέχεται πλῆρες»[2].

Ἀλλὰ ὁ Γαζῆς εἶχε κάνει καὶ ἄλλο ἕνα διάβημα, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν γάλλων φίλων του, στὴν προσπάθειά του νὰ ἐξασφαλίσει τὴν οἰκονομικὴ πλευρὰ τῆς ἐργασίας του: ἔγραψε στὸν Barbié, τοῦ ζήτησε

1. Τὸ γράμμα τοῦ Γαζῆ πρὸς τὸν Κοραῆ, ἀπὸ 29.12.1804, δημοσιεύτηκε στὰ «Χιακὰ Χρονικά», τ. 5, (Ἀθήνα 1923), σ. 18-19. Τὸ ἀναδημοσίευσε ὁ Στ. Καββάδας στὴ μελέτη του: *Ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Κοραῆ*, περ. «Ἀθηνᾶ», 52 (1948), σ. 254-270, ὅπου σχολιάζεται ἡ συμβολὴ τοῦ Κοραῆ στὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἐνῶ πρόθυμα ὁ Κοραῆς τὸν βοήθησε, ὁ Γαζῆς δὲν τὸν ἐμνημόνευσε στὸν πρόλογό του. Τὴν ἴδια τακτικὴ ἄλλωστε υἱοθέτησαν καὶ οἱ συντάκτες τῆς «Κιβωτοῦ», παρόλο ποὺ ὁ Κοραῆς ἐπανειλημμένα εἶχε στείλει στὸν Πρώιο ὑποδείξεις, ὁδηγίες γιὰ τὴ σύνταξη τῶν λημμάτων, βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις καὶ ἄλλο χρήσιμο ὑλικό. (Βλ. «Περιοδικὸν Ἑλλ. Φιλ. Συλ. Κωνστ/πόλεως», 13 (1878-79), σ. 243-248). Φυσικὰ στὰ χρόνια αὐτὰ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸν Κοραῆ καὶ τοὺς κύκλους τῆς Πόλης —ὁ Δωρόθεος δὲν εἶναι πιὰ ἐκεῖ— ἔχει γίνει ὁριστικό. (Βλ. καὶ Εὐγ. Χατζηδάκη, *Δύο ἐπεισόδια ἀπὸ τὶς διαμάχες τῶν φιλοσόφων*, ἀνάτυπο: «Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν», Ἀθήνα, 1958, σ. 228-258). Ἔτσι ὅταν κυκλοφόρησε στὰ 1819, μετὰ ἀπὸ τόση καθυστέρηση, ὁ πρῶτος τόμος τῆς Κιβωτοῦ, οἱ συντάκτες δὲν ἀναφέρουν τὸν Κοραῆ. Βλ. γιὰ τὸ θέμα τῆς «Κιβωτοῦ» καὶ τὰ ἄρθρα στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ», 1816, σ. 50-64, 116-117 καὶ 1817, σ. 39-51, ποὺ ἔγιναν ἀφορμὴ γιὰ τὴ μνησικακία τῶν συντακτῶν τῆς «Κιβωτοῦ» ἐναντίον τοῦ Κοραῆ.

2. Ἡ ἀλληλογραφία ποὺ ἀναφέρεται στὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ καὶ κατόπιν στὸ ἱστορικὸ τῆς Κιβωτοῦ δημοσιεύτηκε στὸ «Περιοδικὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κων/πόλεως», 13 (1878-1879), σ. 204 κέξ. Γιὰ τὴν Κιβωτὸ βλ. ὅσα σημειώνονται στὸν Πρόλογο τοῦ Λεξικοῦ: *Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*... Κων/πολις, 1819, σ. γ' κέξ. Ἐπίσης Γρ. Παπαμιχαήλ, *Ἡ Κιβωτὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀνακαλυφθεῖσα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ*, «Πάνταινος», 10 (1918), σ. 178, καθὼς καὶ τὴ μελέτη τοῦ Σ. Κάσδαγλη, *Δοκίμιον λεξικογραφίας*, «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος», 17 (1918), σ. 70 κέξ.

καὶ πέτυχε νὰ ἀναλάβει αὐτός τὴν ἐγγραφὴ συνδρομητῶν στὴ Γαλλία [1]. Φαίνεται μάλιστα, ἂν κρίνομε ἀπὸ τὰ γραφόμενα στὶς δύο ἐπιστολὲς ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ, ὅτι ὁ Barbié κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσει ἀρκετοὺς συνδρομητὲς ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἦταν καὶ ὁ φίλος τοῦ Κοραῆ, ὁ Chardon de la Rochette [2].

Ὅμως ἡ ἀναγγελία τοῦ Λεξικοῦ ποὺ προετοιμάζεται στὴν Πόλη γίνεται ἀφορμὴ νὰ ἀναστείλει πάλι ὁ Γαζῆς τὴν ἔκδοση τοῦ δικοῦ του: «...ἀλλὰ μετὰ δύο μῆνας ὁ Γαζῆς ἐδείλιασεν εἰς τὸ ἔργον, ἐπειδὴ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἀπεδείχθη πόσον ἔμελλε νὰ ζημιωθῇ, ἀφοῦ ἐκδοθῇ τὸ ἐκεῖ ἀρχισθὲν μὲ δαπάνην τῶν Ζωσιμάδων Λεξικὸν καὶ μοιρασθῇ δωρεάν· καὶ ὁ Κούμας ἠναγκάσθη νὰ ἀποχωρισθῇ ἀπ' αὐτόν...» [3]. Αὐτὸς εἶναι ὁ «τυφωνικὸς λαῖλαψ» ποὺ ὑπαινίσσεται ὁ Γαζῆς στὸν Πρόλογο τοῦ Λεξικοῦ (σ. ζ'). Φυσικὰ μὲ τέτοιους ὅρους — «...καὶ μοιρασθῇ δωρεάν...» — ἦταν περίπου ἀδύνατο στὸν Γαζῆ νὰ προχωρήσει γιατὶ ὁ ἴδιος ἀντιμετώπιζε τὴν ἔκδοση μὲ δική του οἰκονομικὴ εὐθύνη· χωριστὰ ποὺ περίμενε νὰ ἔχει ἀπ' αὐτὴν καὶ οἰκονομικὰ ὀφέλη. Ἦταν ἐπόμενο λοιπὸν νὰ δειλιάσει καὶ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ὑπόθεση τοῦ λεξικοῦ στὸ ὁποῖο καὶ χρόνια ἀρκετὰ εἶχε ἀφιερώσει — εἶχαν περάσει κιόλας τέσσερα χρόνια ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Alter πρωτοανήγγειλε τὴν ἔκδοση τοῦ Γαζῆ στὴν Allgemeiner Litterarischer Anzeiger – καί κόπους πολλοὺς γιὰ τὴν πραγματοποίησή του.

Ἐνῶ ὅμως ὅλα δείχνουν πὼς τὴ φορὰ αὐτὴ ὁριστικὰ ἔχει ναυαγήσει ἡ ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ, ὁ Γαζῆς, παρακινημένος ἴσως ἀπὸ τὴν καθυστέρηση ποὺ σημειώνεται στὶς ἐργασίες τῆς «Κιβωτοῦ» καὶ ἐπίσης ἀπὸ τὴν σκέψη νὰ χρησιμοποιήσει γιὰ πρότυπο τὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ Schneider, ἀποφασίζει νὰ συνεχίσει τὴν ἐργασία του [4]. Θὰ μποροῦσε νὰ συναγωνισθεῖ ἴσως τὸ Λεξικὸ τῆς Πόλης τὸ ὁποῖο εἶχε γιὰ βάση τὸν Ἐρ. Στέφανο, ἀφοῦ θὰ στηριζόταν στὸ τόσο γνωστὸ λεξικὸ τοῦ

1. Τὸ γράμμα τοῦ Γαζῆ πρὸς τὸν Barbié δημοσιεύτηκε στὸ «Magasin Encyclopédique», 1805, τ. 2, 404 - 405. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Barbié, ἔδινε τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ δημοσιότητα στὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ στοὺς γαλλικοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους. Βλ.Κείμενα 2.

2. Παρίσι, Bibliothèque Nationale, Τμῆμα Χειρογράφων, Nouvelles Acquisitions Françaises, 6839, F. 13-14. Βλ. κείμενα 3 καὶ 4. Εὐχαριστῶ τὸν Φ. Ἠλιού γι' αὐτὰ τὰ γράμματα.

3. Κούμας, *Ἱστορίαι...*, τ. 12, σ. 586. Παρὰ τὴν ἀποστολὴ καταλόγου συνδρομητῶν ἀπὸ τὸν Πρώιο, ὁ Γαζῆς διέκοψε τὸ ἔργο (Περ. Ἑλλ. Φιλ. Συλλ. Κ/πόλεως, 13 (1878) 224).

4. «... παρ' ἐλπίδα ἐφάνη ἡ δευτέρα ἔκδοσις τοῦ... λεξικοῦ... τοῦ Σνειδέρου... ὅθεν εὐθὺς ἐνηγκαλίσθην αὐτό, καί... ἔβαλον ἐκ νέου ἄλλην ἀρχὴν τοῦ συστήματός μου» (Πρόλογος, σ. η').

Schneider καὶ μάλιστα σὲ πρόσφατη ἔκδοσή του. Τὰ πράγματα τὸν δικαιώσανε: τὸν Ἰούνιο τοῦ 1808 ἀρχίζει τὸ τύπωμα «...mon grand dictionnaire de la langue grecque... se trouve sous la presse: j'espère qu'il paroitra après deux mois...» γράφει στὸν Barbié [1], καὶ στὰ 1809 κυκλοφορεῖ ὁ πρῶτος τόμος, «γέννημα» καθὼς παρατηρεῖ, «...τῆς ἐπιμόνου ἀποφάσεως καὶ ἐκτενοῦς μοι πρὸς αὐτὸ προσηλώσεως...» (Πρόλογος, σ. ζ').

Τὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ σταδιοδρόμησε μὲ ἐπιτυχία, τουλάχιστον ἐκδοτική, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐπιφυλάξεις καὶ τὶς ἐπικρίσεις ποὺ συχνὰ προκάλεσε. Ἡ σταδιακὴ μάλιστα ἔκδοση τῶν τόμων (ὁ δεύτερος βγῆκε στὰ 1812 κι ὁ τρίτος στὰ 1816) ἔδινε ἀφορμὴ νὰ ἀνανεώνεται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ γι' αὐτό [2]. Ὅσο γιὰ τὸν συναγωνισμὸ τοῦ Λεξικοῦ τῆς Πόλης φάνηκε γρήγορα ὅτι ἄδικα εἶχε ἀνησυχήσει ὁ Γαζῆς, ἀφοῦ ὁ πρῶτος καὶ μοναδικὸς τόμος τῆς «Κιβωτοῦ» δὲν κυκλοφόρησε παρὰ στὰ 1819, τρία χρόνια δηλαδὴ μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γαζῆ. Οἱ δύο ἐπανεκδόσεις του ἄλλωστε μαρτυροῦν ποιὲς ἀνάγκες ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐκδόθηκε ἀλλὰ καὶ στὶς πρῶτες, μετὰ τὴν ἐπανάσταση, δεκαετίες. Φαίνεται ὅτι ἡ πρώτη ἔκδοση ἀπορροφήθηκε γρήγορα μιὰ καὶ στὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 1821 ὁ Γαζῆς φροντίζει γιὰ τὴ μετατύπωσή του τὴν ὁποία ἐμπόδισε ἡ ἔκρηξη τῆς Ἐπανάστασης [3].

1. *Ἀλληλογραφία Φιλιππίδη...* σ. 152-153.

2. Στὸ «Λόγιο Ἑρμῆ» τοῦ 1816, σ. 347-350 δημοσιεύεται ἄρθρο ἐπαινετικὸ γιὰ τὸ Λεξικὸ ἀπὸ τὶς «Γοττίγγειες Εἰδήσεις» («Göttingische Gelehrte Anzeigen») τοῦ Ἀπριλίου 1813. Ἐπίσης στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ τοῦ 1817, σ. 39 κέξ., ὅπου τὸ ἄρθρο *Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκδιδομένης Κιβωτοῦ*, ὁ ὑπερασπιστὴς τοῦ Λεξικοῦ τῆς Πόλης παραθέτει κρίσεις γιὰ τὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ, (σ. 45 κέξ.). Ὁ Κοραῆς γράφει στὰ 1809 στὸν Ἀλ. Βασιλείου, ποὺ ὅπως φαίνεται ἀποδοκίμαζε τὴν ἔκδοση, τὰ ἑξῆς: «Τὸ Λεξικόν του δὲν τὸ γνωρίζω ἀκόμη ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὅμως εἶχα τὸν δώσει μικρὰν νύξιν, ἤλπιζα ἂν ὄχι καλόν, ἤθελε κἂν τὸ κάμει ἀνεκτὸν» (Δαμαλᾶς 2, σ. 52) σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ πρὸς Α. Βασιλείου: «...Ἐπεθύμουν νὰ τὸν εἴπω τίποτε περὶ τῆς λέξεως βασκαίνω τοῦ Λεξικοῦ, ἀλλ' ἀπέβαλα μετὰ μικρὸν λογισμὸν τὴν πείραξιν». (αὐτ., 2, σ. 95). Ἀργότερα, ὅταν φάνηκε ὁ δεύτερος τόμος γράφει στὸν Βασιλείου: « Ἂν ὁ δεύτερος τόμος τοῦ Λεξικοῦ ὁμοιάζει μὲ τὸν πρῶτον, ἐπροκόψαμεν. Ἤθελες γελᾶν γέλων ἄσβεστον ἂν εἶχα καιρὸν νὰ σὲ σημειώνω ὅσα καθημέραν ἀπαντῶ (χωρὶς νὰ τὰ ζητῶ)... Εἰς τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον. *Δόλιχος*, τρεῖς φορὰς ἐμετέβαλε τοῦ Σνειδέρου τὰ Γερμανικὰ μίλια εἰς Γεωμετρικά» (αὐτ., 2, σ. 322-323).

3. Βλ. κείμενα 5. Τὸ κείμενο αὐτὸ μοῦ παραχώρησε, μαζὶ μὲ ἄλλο σχετικὸ μὲ τὸ Λεξικὸ ὑλικό, ὁ φιλόλογος Βαγγέλης Σκουβαρᾶς, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμά.

Δέκα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1831, ὅταν ὁ Γαζῆς ἔχει πιὰ πεθάνει, οἱ κληρονόμοι του ἔχοντας ρυθμίσει τὶς τυπικὲς καὶ νόμιμες διαδικασίες[1], συμβάλλονται μὲ τὸν Χρ. Ματακίδη καὶ τὸν Μανουὴλ Γαρουφαλῆ καὶ τοὺς ἀναθέτουν τὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ. Τότε ὁ πρῶτος μὲ ἀνκφορά του ζητεῖ ἀπὸ τὸν Καποδίστρια νὰ ἐνισχύσει τὴν προσπάθειά τους· στὴν «Προκήρυξιν περὶ μετατυπώσεως κλπ...» ποὺ στέλνουν μαζὶ στὸν Κυβερνήτη ἀναφέρουν ὡς συνεργάτες τῆς ἔκδοσης τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ καὶ τὸν Νεόφυτο Δούκα, σημειώνοντας ἐπίσης ὅτι θὰ « ..καταστήσωμεν τὴν ἔκδοσιν ταύτην καὶ καθαρωτέραν καὶ πληρεστέραν...». Δέκα μέρες μετά, στὶς 18 Ἰουνίου 1831, εἰδοποιεῖται ὁ Χρ. Ματακίδης ἀπὸ τὴν Γραμματεία τῆς «Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως» ὅτι ὁ Κυβερνήτης δέχτηκε νὰ ἐγγραφεῖ συνδρομητὴς τοῦ Λεξικοῦ γιὰ ἑκατὸ σώματα «...εἰς χρῆσιν τῶν σχολείων τοῦ Κράτους»[2].

Ἀλλὰ καὶ τούτη τὴ φορὰ ἡ ἔκδοση δὲν πραγματοποιήθηκε· ὁ θάνατος τοῦ Καποδίστρια φαίνεται ὅτι σταμάτησε καὶ τὴν ἐργασία τοῦ Λεξικοῦ[3]. Καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ τέσσερα χρόνια, στὰ 1835, ἔγινε ἡ μετατύπωσή του πάλι σταδιακά, καὶ ὄχι στὸ Ἐθνικὸ τυπογραφεῖο τῆς Αἴγινας, ὅπως εἶχαν προγραμματίσει οἱ ἐκδότες ἀλλὰ στὴ Βιέννη στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀντωνίου Χάυκουλ. Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος τόμος βγῆκαν στὰ 1836 καὶ 1837. Τέλος στὰ 1839 ὁ Χρ. Ματακίδης μαζὶ μὲ τὸν τυπογράφο Κων. Γκαρμπολᾶ τύπωσαν πάλι τὸ «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐπίτομον, ἐκ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ Α. Γαζῆ... εἰς τόμους τρεῖς...». Καὶ οἱ τρεῖς τόμοι κυκλοφόρησαν μέσα στὸ 1839.

Ὅλες οἱ ἐνέργειες τοῦ Γαζῆ, ὅπως τὶς παρακολουθήσαμε μέσα στὴ δεκαετία, γιὰ νὰ ἐφοδιάσει τὸ γένος μὲ ἑλληνικὸ λεξικό, καθὼς

1. Ὁ Τ. Γριτσόπουλος στὸ ἄρθρο του *Ἡ διαθήκη τοῦ Α. Γαζῆ*, ΔΙΕΕ, 15 (1961), σ. 354-5 δημοσιεύει κι' ἕνα ἔγγραφο «Μαρτυρικὸν» μὲ χρονία: Σύρα, 26 Μαρτίου 1831, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ἀνεψιὰ τοῦ Γαζῆ, κόρη τοῦ ἀδελφοῦ του Βασίλη καὶ σύζυγος τοῦ Σωτήρη Βερσῆ, ἀναγνωρίζεται νόμιμη κληρονόμος τοῦ θείου της. Ἴσως ἡ πράξη αὐτὴ ἔγινε καὶ μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς ἐπανέκδοσης τοῦ Λεξικοῦ, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρξουν ἀπὸ πουθενὰ δυσκολίες.

2. Κείμενα 6, 7, καὶ 8. Φαίνεται ὅτι ὁ Καποδίστριας ζήτησε τὴ γνώμη τοῦ Κωνσταντᾶ πρὶν προβεῖ στὴ μερικὴ χρηματοδότηση τῆς ἐπανέκδοσης τοῦ Λεξικοῦ, γιατὶ ὁ Μανουὴλ Γαρουφαλῆς μόλις πῆρε τὴν ἔγκριση τῆς Γραμματείας Δημ. Ἐκπαιδεύσεως στέλνει ἀπὸ τὴ Σύρα, 8 Ἰουλίου 1831, στὸν Κωνσταντᾶ στὴν Αἴγινα εὐχαριστήριο γράμμα ὅπου μεταξὺ ἄλλων σημειώνει: «...τὸ δὲ ἔθνος αἰωνίως θέλει εὐγνωμονεῖ διὰ τὴν ὑπὲρ τῆς τυπώσεως τοῦ Λεξικοῦ συνεργίαν σας...».

3. Λ. Βελέλης, *Ὁ Καποδίστριας*

καὶ οἱ σύγχρονες προσπάθειες ποὺ γίνονται γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ στὴν Πόλη, τοποθετοῦνται στὶς σωστές του διαστάσεις ἂν τὶς συσχετίσομε μὲ ἄλλα ἀνάλογα φαινόμενα καὶ ἂν τὶς δοῦμε σὲ συνάρτηση μὲ τὴν κίνηση τοῦ διαφωτισμοῦ ὅπως ἐμφανίζεται στὸν ἑλληνικὸ κόσμο τὸν ἀρχόμενο 19ο αἰώνα. Τότε καὶ ἡ ἀξιολόγηση τῶν προσπαθειῶν καὶ τῶν ἐπιτεύξεων γίνεται ἀσφαλέστερα καὶ δικαιότερα. Θὰ πρέπει δηλαδὴ νὰ δοῦμε σ' αὐτὲς τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας γόνιμων ἐπιδράσεων, ἀναγκῶν ποὺ διαμορφώνονται καὶ ἀπαιτήσεων γιὰ νὰ ἐξασφαλιστοῦν τὰ ἀπαραίτητα βοηθήματα γιὰ τὴν προαγωγὴ τῆς παιδείας. Καὶ ὄχι μόνο στὸν ἀναγκαστικὰ περιορισμένο καὶ περιοριστικὸ κύκλο ἀτόμων ἢ καὶ ὁμάδων ποὺ ἀσκοῦν κατ' ἐπάγγελμα τὴ λογιοσύνη ἀλλὰ σὲ κλίμακα ποὺ ξεπερνᾶ τὶς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις.

Ἡ σύνταξη τοῦ ἑλληνικοῦ λεξικοῦ συνδέεται φυσικὰ κατὰ πρῶτο λόγο μὲ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ὁ ἐπιστήμονας λόγιος στὴν ἐργασία του, ἰδίως τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ποὺ ὁ διαμορφωνόμενος τύπος τοῦ νέου ἐπιστήμονα, μὲ συνείδηση καὶ συνέπεια ἐπαγγελματική, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀρτιώτερη προπαρασκευή του. Στὴν εὐρύτερη ὅμως προοπτική, ἡ λεξικογραφικὴ προσπάθεια πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν δημιουργία καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν καὶ θὰ καταστήσουν προσιτὴ τὴ γνωριμία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας σὲ ὁλοένα μεγαλύτερους κύκλους: ἡ «ἐθνικὴ αὐτογνωσία» στὰ χρόνια αὐτὰ ἔχει οὐσιαστικὸ περιεχόμενο καὶ ἀποτελεῖ αἴτημα τοῦ ἑλληνισμοῦ. «Ὅτι ἡ ἀκριβὴς γνῶσις τῆς καταστάσεως τῶν προγόνων μας εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ συντελεστικώτερα μέσα πρὸς τὸν φωτισμόν μας καὶ τὴν καλλιτέρευσιν τῆς καταστάσεώς μας τοῦτο κοντὰ ὁποῦ μᾶς τὸ εἶπαν καὶ ἄλλοι ὁμογενεῖς, εἶναι σχεδὸν καὶ καθ' ἑαυτὸ φανερόν...» γράφει στὰ 1817 στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» (σ. 153) συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ, ἐκφράζοντας ἀκριβῶς τὴ θέληση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου νὰ ξαναβρεῖ τὶς παραδοσιακὲς ρίζες του.

Ἑπομένως ὁ Γαζῆς ἐστάθμισε σωστὰ τὰ πράγματα ὅταν ἀποφάσισε νὰ ἐκδόσει ἑλληνικὸ λεξικό, «...βλέπων...ὅτι ἡ περὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καθ' ἡμέραν αὐξανομένη μελέτη τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων ἔκαμνεν εἰς αὐτοὺς αἰσθαντικὴν τὴν ἔλλειψιν ἑνὸς καλοῦ Λεξικοῦ πρὸ πολλῶν ἐτῶν...» («Λ. Ἑρμῆς», 1816, σ. 348).

Ὁ Καταρτζῆς στὸ ἔργο του «Γνῶθι σαυτὸν» δίπλα σὲ παρατηρήσεις γιὰ τὴ γλώσσα μιλεῖ καὶ γιὰ τὸ πόσο ἀπαραίτητο εἶναι τὸ λεξικὸ

ὡς θεμελιωτὴς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήνα, ἔκδ. Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, σ. 175-176.

στὴν ἀκριβῆ γνώση καὶ στὸ σωστὸ χειρισμὸ τῆς γλώσσας. «...Ὡσὰν ὁποὺ πληροφοριέται τινὰς καλὰ τὴ σημασία καὶ χρῆσι τῶν λέξεων, καὶ τῆς μεταχειρίζετ' εὐκαίρως ἐκεῖ 'ποὺ πρέπει». Τοῦ ὀφείλομε, στὸ ἴδιο κείμενο, συμβουλὲς καὶ ὑποδείξεις γιὰ τὸ πρότυπο ποὺ θὰ ἦταν καλὸ νὰ ἀκολουθήσει ὁ συντάκτης λεξικοῦ, «...νὰ κάμη ἕνα ρωμαῖκο λεξικό, βλέπωντας τὸ λεξικὸ τῆς 'Ακαδημίας τῆς Κρούσκας ἢ τῆς Φράντζας...», καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἐργαστεῖ ὥστε νὰ εἶναι ἁπλὸ καὶ εὔχρηστο, «...ποὺ ἕνα παιδί μικρό, ὅτι μπορεῖ καὶ διαβάζει, νὰ μπορῆ νὰ ὠφελεῖται...» [1]. Ὁ ἴδιος ἔχει γνωρίσει, στὴ χειρόγραφη μορφή του, τὸ Λεξικὸ ποὺ εἶχε συντάξει ὁ 'Ιωάννης ὁ ἐξ 'Αγράφων καὶ τὸ ἔχει προκρίνει χωρὶς ἐπιφύλαξη: «...κανένα...δὲν εἶναι σὰν τοῦ κύρ 'Ιωάννου Φορναίου...». Τὸ χειρόγραφο τοῦ λεξικοῦ, ποὺ ὁ Καταρτζῆς τὸ ἀναφέρει μὲ ἀνεπιφύλακτο θαυμασμὸ καὶ γιὰ ὁποῖο σημειώνει τὴ χαρακτηριστικὴ φράση «ἀλοίμονο αὐτὸ τὸ ἀναγκαιότατο βιβλίο εἶν' ἀκόμι ἀνέκδοτο κ' ἀνενέργητο...», ξαναέρχεται στὴν ἐπιφάνεια στὰ 1804: τότε οἱ συντάκτες τῆς «Κιβωτοῦ» ἔμαθαν τὴν ὕπαρξή του, τὸ ζήτησαν καὶ ὁ μπεηζαδὲς Σκαρλάτος Γκίκας στὰ χέρια τοῦ ὁποίου βρίσκεται («Τὴν τοῦ Στεφάνου τοῦ Ἐρρίκου μετάφρασιν πάλαι μὲν ὁ μακαρίτης 'Ιωάννης... ἀρχιτεκτονήσας, χρόνοις δ' ὕστερον (ἔτει αψϟγ΄) ἡμιτελῆ μοι καὶ ἀκατέργαστα ἐπιδείξας...»), τοὺς τὸ παραχωρεῖ γιὰ νὰ τοὺς χρησιμεύσει γιὰ βάση καὶ βοήθημα στὸ λεξικὸ ποὺ ἑτοιμάζουν [2]. Φυσικὰ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φαντασθοῦμε τὴν τύχη τοῦ ἔργου τοῦ 'Ιωάννη ὅταν ἔπεσε στὰ χέρια τῶν σχολαστικῶν συντακτῶν τῆς «Κιβωτοῦ». Ὁ Λογάδης ἄλλωστε στὸν Πρόλογό του (Κιβωτὸς, 1819, σ. δ΄) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «παράλληλα θέμενοι» τὰ δύο λεξικὰ ποὺ σκόπευαν νὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ βοηθήματα (τὸ δεύτερο ἦταν αὐτὸ ποὺ εἶχε συντάξει ὁ γιατρὸς 'Ιωάννης Βλαστός), βρῆκαν «τὸ μέν... ἀτελές, τὸ δὲ καὶ ἀνακαθάρσεως δεόμενον». [3].

1. Δ. Καταρτζῆς, *Ἔργα*. Ἔκδοση Κ. Θ. Δημαρᾶ (ὑπὸ ἐκτύπωση), σ. 182 - 183.

2. Βλ. «Περιοδικὸν Ἑλλ. Φιλ. Συλ. Κων/πόλεως», 13 (1878-79), σ. 224 - 226.

3. Ὁ 'Ιωάννης ὁ ἐξ 'Αγράφων εἶχε στείλει στὸν Καταρτζῆ, ἐνόσω τὸ ἑτοίμαζε, μέρος ἀπὸ τὸ λεξικό του. «Τὴν περιγραφή του» σημειώνει ὁ Καταρτζῆς (*Ἔργα*, σελ. 182) «τὴν ἔχω ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα, ὁ ὁποῖος μὲ γράφει πὼς τὸ ἐσύνταξε ἀπ' ὅλα τὰ ἑλληνικὰ λεξικὰ μ' ἑλληνικὴ ἢ λατινικὴ διδασκαλία, διαιρῶντας τὸ δικό τ' ἀπὸ θέμα σὲ θέμα σὲ τρία: ἱστορίαις, παροιμίαις, λεξικό. Κ' ἀληθινά, ἀπὸ 'να τέτραδο 'ποὺ μ' ἔστειλε, στὴ λέξη *ἔλαφος* εἶδα νὰ ἔχη ὅ,τ' εἶχαν τὰ εἰρημένα λεξικά, καὶ νὰ ἔχ' ἐν συνόψει μὲ ὀνόματ' ἑλληνικὰ ὅ,τ' εἶχ' ἡ φραντζέζικη φυσικὴ ἱστορία· καὶ στὸ *ἐλάω*

Ὅταν στὰ 1804 ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς ἐκδίδει τὴν μετάφραση τοῦ Σοαυίου, στὸν πρόλογό του, ὅπου θίγει θέματα καίρια τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς - «Γλῶσσαν εἰς τὴν μετάφρασίν μου μετεχειρίσθην τὴν κοινήν, τοῦτ' ἔστιν ἐκείνην ὁποῦ καταλαμβάνει ὅλον τὸ γένος μου· ἐπειδὴ ὁ σκοπός μου ἀποβλέπει εἰς φωτισμὸν τοῦ ὅλου καὶ ὄχι ἑνὸς πολλοστημορίου...»[1] - προβάλλει καὶ αὐτὸς τὸ αἴτημα: «νὰ ἔχωμεν μίαν Γραμματικὴν καὶ ἕνα Λεξικὸν τῆς γλώσσης μας, τοῦτ' ἔστιν ἕνα κοινὸν κανόνα πρὸς τὸν ὁποῖον νὰ κανονιζόμεθα...» ἢ «νὰ συνάξουν ἕνα πλῆρες καὶ ἀκριβὲς λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὁποῦ μᾶς εἶναι ἀναγκαῖον περισσότερον ἀπὸ τὸ ἀναπνεῖν, καὶ μᾶς λείπει...» (σ. 22). Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Κωνσταντᾶς, νέος, ἔζησε στὶς Ἡγεμονίες, βρέθηκε κάποιο διάστημα, κοντὰ στὸν Καταρτζῆ καί, ὅπως ἦταν φυσικὸ νὰ συμβεῖ, δέχτηκε τὴν ἐπίδραση τῆς δυνατῆς του προσωπικότητας. Τοῦ ὀφείλει πολλά, καθὼς καὶ ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, στὴ διαμόρφωση τῶν πνευματικῶν του ζητήσεων. Ἡ διδασκαλία τοῦ Καταρτζῆ δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀντίκρυσμα τουλάχιστον προκειμένου γιὰ τοὺς δύο Μηλιῶτες μαθητές του. Ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης πού, πολὺ νωρίς, ξέκοψε ἀπὸ αὐτὸν ποὺ ὑπῆρξε ὁ πνευματικός του ὁδηγός, ἔχει τόσο βαθειὰ ὑποστεῖ τὴν ἐπιρροή του ὥστε ὅταν χρόνια ἀργότερα, στὰ 1820, ἀναγγέλλει στὸ «Λόγιο Ἑρμῆ» (1820, σ. 230-238) τὴν πρόθεσή του νὰ

ρῆμα εἶδα ὁμοίως μιὰ ἀκριβολογία ἄξια νὰ θαυμάση τινάς. Ὡσὰν ὁποὺ ἀφ' οὗ ἐξέτασε καλὰ τὸ ἐτυμολογικὸ τῆς λέξις, ἔχει καὶ δεκάξι σημασίαις καὶ τὸ συντακτικό της μὲ παραδείγματα συγγραφέων. Ἐνὶ λόγ' ὅλα τ' ἄλλα λεξικὰ εἶν' περιττὰ σ' ἕναν ποὺ ἤθελε τ' ἀποχτήσ' αὐτό, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, ὅλα δὲν μποροῦν νὰ τὰ μεταχειριστοῦν πολλοί, κ' αὐτὸ εἶν' εὔχρηστο σ' ὅλους...». Παραθέτω ὁλόκληρο τὸ χωρίο τοῦ Καταρτζῆ γιατὶ ἡ μαρτυρία του αὐτὴ σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐργάστηκε ὁ Ἰωάννης εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ εἶναι καὶ ἡ μοναδική. Θὰ μποροῦσε μάλιστα νὰ ἀποτελέσει ἐρέθισμα γιὰ μιὰ ἐργασία ποὺ θὰ ἀπέβλεπε στὸ νὰ ἐξακριβώσει ἂν τελικὰ χρησιμοποιήθηκε τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῆς «Κιβωτοῦ» καὶ σὲ περίπτωση καταφατικὴ σὲ τὶ ποσοστὸ πραγματοποιήθηκε ἡ «ἀνακάθαρσίς» του. Ἕνα ἀκόμη ἀνοικτὸ θέμα εἶναι αὐτὸ ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ πρότυπο τοῦ Ἰωάννη: ὁ Σκαρλάτος Γκίκας, (Περιοδικὸν Ἑλλ. Φιλ. Συλ. Κων)πόλεως 13 (1878-79) σ. 224-226) τὸ ἀναφέρει σὰν μετάφραση τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἐρρίκου Στέφανου, ἐνῶ ὁ Καταρτζῆς γράφει γι' αὐτὸ σὰν νὰ εἶναι ἔργο πρωτότυπο τοῦ Ἰωάννη· μιὰ πιθανὴ ἐκδοχὴ θὰ ἦταν ὅτι χρησιμοποίησε ὁ Ἰωάννης τὸν Στέφανο γιὰ ὑπόδειγμα ἀλλὰ ἐργάστηκε μὲ τρόπο ἀνεξάρτητο καὶ πάντως πολὺ προσωπικό. Βλ. σ' ὅσα παραθέτει ὁ Κοδρικὰς στὴ *Μελέτη τῆς Κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου*, Παρίσι 1818, σ. κζ' κέξ., ἐπίσης γιὰ τὸν Ἰωάννη, σ. 169.

1. Σοαυίου, *Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς..*, ἔκδ. Β', 1818, σ. 17.

ἐκδόσει «κοινὴν ἐγκυκλοπαιδείαν» εἶναι φανερὸ ὅτι ὄχι μόνο δὲν ἔχει ξεχάσει τίς ὑποδείξεις καὶ τὶς ὁδηγίες τοῦ Καταρτζῆ, ἀλλὰ ὅτι προγραμματίζει τὸ ἔργο βασισμένος σ' αὐτές[1].

Ὁ Γαζῆς, ὁ «τρίτος» στὴν ὁμάδα τῶν Μηλιωτῶν λογίων, δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει καὶ νὰ ζήσει κοντὰ στὸν Καταρτζῆ, δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανο νὰ δέχτηκε ἔμμεσα τὴν ἀκτινοβολία του ἀφοῦ βρίσκεται πάντα σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κωνσταντᾶ καὶ τὸν Φιλιππίδη, μὲ τοὺς ὁποίους μάλιστα ἔχουν καὶ ἄλλες κοινὲς δραστηριότητες. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ χρωστᾶ σ' αὐτούς, καὶ συνεπῶς ἔμμεσα στὸν Καταρτζῆ, τὴν ἀρχικὴ ἰδέα τοῦ Λεξικοῦ[2]. Μόνο ποὺ ὁ Γαζῆς, ἐπίμονος καὶ πρακτικὸς καθὼς ἦταν, δὲ σταμάτησε σὲ δυσκολίες ποὺ ἄλλοι, πιὸ στοχαστικοί, διαβλέπανε στὴ σύνταξη λεξικοῦ («...διὰ νὰ συντάξῃ τις λεξικόν, χρεία εἶναι νὰ δοθῇ ὅλος εἰς αὐτό, καὶ νὰ παραγκωνίσῃ πᾶσαν ἄλλην ἀσχολίαν...», γράφει ὁ Κοραῆς στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου[3]. Ἡ προσωπική του προβολὴ τὸν ἐνδιέφερε τόσο ὥστε συχνὰ νὰ παραβλέπει καὶ τὶς ἀντικειμενικὲς δυσχέρειες καὶ τὶς δικές του ἀδυναμίες. Εἶναι ὅμως γεγονὸς ὅτι τελικὰ κατόρθωσε αὐτὸς νὰ πραγματοποιήσει μιὰ ζήτηση μετέωρη ἀπὸ καιρὸ στὴ σκέψη τῶν λογίων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, λίγους μῆνες προτοῦ κυκλοφορήσει ὁ πρῶτος τόμος τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γαζῆ, ὁ Κοραῆς ἔγραφε στοὺς Αὐτοσχέδιους Στοχασμούς[4]: «Ἀμοιβὴ καὶ χορηγία δαπάνης νὰ δοθῇ...εἰς τοὺς ὁποιοι συντάξωσι τῆς κοινῆς ἡμῶν γλώσσης Λεξικόν...».

Ὡστόσο τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἦταν ἰσόρροπο οὔτε μὲ τὴ ζήτηση οὔτε ἴσως καὶ μὲ τὴν ἀρχικὴ πρόθεση τοῦ ἐκδότη: ἡ σπουδὴ μὲ τὴν ὁποία ἐνήργησε ὁ Γαζῆς στὴν τελευταία φάση, ὅταν ἐργάστηκε μόνος, καθὼς ὁ ἴδιος βεβαιώνει, καὶ χωρὶς τὴ βοήθεια ἔμπειρων συνεργατῶν, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι πολὺ λίγο συντελεστικὴ γιὰ τὸ ἐπιστημονισμό. Εἶναι πολὺ πιθανὸ στὴν ἀπόφασή του νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὴ σύνταξη Λεξικοῦ νὰ ὁδηγήθηκε ἀπὸ ὑποδείξεις τοῦ Καταρτζῆ, ὅπως εἶναι διατυπωμένες στὰ ἔργα του. (Βλ. Δ. Καταρτζῆ, *Γραμματικὴ τῆς φυσικῆς γλώσσας*. Ἔκδοση καὶ σχόλια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1957, σ. 47-49).

1. Βλ. Δ. Καταρζῆς, ἔ. ἀ σ. 192-195.

2. Ἀκόμη ἕνας λόγιος, ὁ Διονύσιος Παπαρρούσης, ὁ γνωστὸς ἀπὸ τὶς συνεργασίες του στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» Διονύσιος ὁ ἐκ Ζαγορίου, νεώτερος ἀπὸ τοὺς Κωνσταντᾶ, Φιλιππίδη, Γαζῆ, εἶχε συντάξει Λεξικὸ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Στὸν ἴδιο χρωστοῦμε τὴ διάσωση χειρογράφου τῆς «Γραμματικῆς» τοῦ Καταρτζῆ, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Διονύσιος, ἐκφράζεται μὲ ἀπέραντο θαυμα-

3. Δαμαλᾶς, I, σ. 565-6.

4. *Πλούταρχος*, τ. 1, 1809, σ. λθ' (ὁ πρόλογος ἔχει τελειώσει τὸ Νοέμβριο τοῦ 1808).

κὸ κύρος τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐπιστημονικὴ εὐαισθησία τοῦ Γαζῆ φαίνεται μειωμένη μπροστὰ στὴν ἐπιμονή του νὰ πραγματοποιήσει ὁπωσδήποτε τὴν ἔκδοση. Γι' αὐτὸ ὅταν κυκλοφόρησε τὸ λεξικὸ προκάλεσε ποικίλα σχόλια καὶ κρίσεις γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐργάστηκε ὁ ἐκδότης, γιὰ τὴν ἀκαταστασία ποὺ παρουσιάζουν τὰ ἄρθρα καὶ γιὰ παρανοήσεις στὴ μετάφραση. Ὁ ἴδιος προσπαθεῖ νὰ τὶς ἀποδόσει σὲ βοηθοὺς ποὺ δὲν τοὺς ὀνομάζει: «...βέβαια ἡ κακὴ αὕτη ἑρμηνεία τῆς λέξεως οὐκ ἔστιν ἐμή, ἀλλ' ἄλλου τινὸς μεταφραστοῦ...» [1].

Βέβαια δὲν ἔλειψαν καὶ κρίσεις ἐπαινετικὲς γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Γαζῆ ποὺ ὀφείλονται ἰδίως σὲ καλοπροαίρετους ξένους, φίλους τῶν Ἑλλήνων· αὐτοὶ ἔβλεπαν πάντα μὲ συμπάθεια ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴ συγκατάβαση τὶς ἑλληνικὲς προσπάθειες ἐνῶ ἄλλοι ὁδηγούμενοι ἀπὸ ἄκρατο φιλελληνισμὸ συνήθιζαν νὰ ἐγκωμιάζουν ὁ,τιδήποτε προερχόταν ἀπὸ τὴ χώρα ποὺ ἐθαύμαζαν [2].

Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ

Κείμενα

1

Allgemeiner Litterarischer Anzeiger, 1801, σ. 290

ΕΙΔΗΣΕΙΣ πρὸς τοὺς Φιλέλληνας

Διὰ τί ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι τόσον δύσκολος; ἰδοὺ ἡ πρωτίστη ἐρώτησις ὁποῦ κάθε φιλομαθὴς δικαίως προβάλλει, βλέπων μὲ θάμβος νὰ ἐγκαταγηράσκωμεν εἰς τὰ λεξείδια, καὶ νὰ καυχώμεθα, ὅτι ἐσμὲν ἔτι μόλις περὶ τοὺς πρόποδας τῆς ἡλιβάτου Ἀόρνου. Ἕκαστος ἀποκρίνεται αὐτὴν κατὰ τὸ μέτρον τῶν ἰδεῶν του. Ὁ ἕνας αἰτιᾶται τὸν ἀνείδεον καὶ ἀχανῆ ὄγκον τῶν εἰσαγωγῶν, εἰς τοὺς ὁ-

1. Γαζῆς, *Λεξικόν*, τ. 3, 1816, φ. 33 τῶν Ἐπιδιορθώσεων καὶ Προσθηκῶν. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐπίδικης λέξης *διαμηρίζω*, βλ. *Κορακιστικά. Κωμωδία... ὑπὸ* Ἰακώβου Ρίζου... [Βιέννη], 1813, σ. 28. Ἐπίσης βλ. καὶ «Λόγιος Ἑρμῆς», 1817, σ. 39 κέξ, ὅπου ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου *Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκδιδομένης Κιβωτοῦ* ἀναφέρεται στὴν κακὴ ἀπόδοση τῶν ἄρθρων στὸ Λεξικό, πού, καθὼς παρατηρεῖ, ἔδωσε ἀφορμὴ στὴν διακωμώδησή του. (σ. 45-48).

2. Στὰ 1856 ὁ ἀμερικανὸς H. M. Baird, στὸ βιβλίο του *The Modern Greece* μνημονεύει πολὺ ἐπαινετικὰ τὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ, λέγοντας ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: «The various articles are exceedingly full; the meanings sufficiently numerous; and the examples cited abundant, and, in general, welle selected...», (σ. 341). Γιὰ ἄλλες εὐνοϊκὲς κρίσεις βλ. παραπάνω σ. 172 σημ. 2.

ποίους ἐπάσχισαν οἱ συγγραφεῖς νὰ χώσωσι παντοίως ὅσας ἀληθείας ἴξευρον, καὶ ἐκ τούτου αἱ τόσαι καὶ τόσαι μέχρις ἀηδίας πληθυνθεῖσαι γραμματικαί. Ὁ ἄλλος μέμφεται τὸ ἀμέθοδον ὅλων τῶν διδασκάλων, ἐξαίρων μόνον τὸν ἰδικόν του, καὶ ἐκ τούτου ἡ βιοπλανὴς περιφορὰ πολλῶν φιλομαθῶν, οἵτινες ἀπατῶνται, ὅτι θέλουσι πίῃ ἀνιδρωτὶ τὴν Γραμματικὴν Πίθον μέχρι τρυγός, ἂν ἀκούσωσι τὸν δεῖνα, ὅποῦ τελειώνει τὴν θεματογραφίαν εἰς δύω ἥμισυ ἔτη. Ὅτι δὲ αἱ τοιαῦται ἀπαντήσεις εἶναι μονομερεῖς, ἡ πεῖρα τὸ δεικνύει τρανῶς, καὶ ὅσοι ἐβάθυναν ὁπωσοῦν τὴν ἐρώτησιν δὲν ἤργησαν νὰ καταλάβωσιν, ὅτι πρὸ πάντων εἰς τὴν σπουδὴν ὁποιασδήποτε διαλέκτου εἶναι χρεία ἐμμελοῦς ἀναγνώσεως καλῶν βιβλίων. Πόσοι ἐπαγγελλόμενοι τὸν διδάσκαλον σεσαγμένοι μὲ ἕνα κυκεῶνα κανόνων, πάντα μᾶλλον λογορραφοῦσιν ἢ ἑλληνίζουσι! Καὶ ἡ αἰτία τίς; ἡ ἔλλειψις τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἀρίστων συγγραφέων, ἐξ ὧν εἶναι ἡ ὄντως γραμματική, καὶ χωρὶς ὧν εἶναι καὶ ὁ διδάσκαλος καὶ ἡ γραμματικὴ νεκρά. Οἱ διδάσκαλοι τῶν διδασκάλων μας περιέγραψαν τὴν σφαῖραν μας· νὰ εὔγωμεν ἀπὸ τοὺς τόμους, ἀπὸ τοῦ πτωχοῦ Προδρόμου τοὺς πτωχοὺς στίχους· ἄπαγε τί θράσος! Ὁ Ξενοφῶν; εἶναι δεινός· ὁ Θουκυδίδης; ἄβατος· ὁ Πίνδαρος; μὴ κίνει Καμάριναν· καὶ κάθε ἕνας τῶν ἀρίστων ἔχει ἓν τρομακτικὸν διὰ τὴν εὐτολμον καὶ ἐπιχειρητὴν νεολαίαν ἐπίθετον· δὲν εὐγαίνουσι! καὶ διὰ τοῦτο εὐρωτιῶσιν, ἂν εἶναι, ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις ἀνέπαφοι, καὶ παραδίδονται μόνον ὅσοι εἶναι βατοὶ διὰ τῶν ἐγκιβώτων ἐξηγήσεων, τῆς μόνης γηροτρόφου βακτηρίας πολλῶν ἡγεμόνων τῆς ὁδοῦ τοῦ Ἑλικῶνος· καὶ οὕτως ἀναστρεφόμεθα πάντοτε περὶ τὰ προπύλαια ἐν ᾧ τὸ ἀνάκτορον εἶναι κεκλεισμένον· ἡ μόνη κλεὶς εἶναι ἓν ἀκριβὲς Λεξικόν. Ἡ ὠφέλεια ὅποῦ προξενεῖ ἓν τοιοῦτον Λεξικὸν ἐφάνη τόσον ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅποῦ ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία ἐξέδωκε τὸ Λεξικόν της, ὅποῦ ἂν θελήσῃ τις νὰ ἐπαινέσῃ ἓν καλὸν Λεξικόν, ἤθελε νομισθῇ βεβαίως ἐπίσης γελοῖος, καθὼς ἕνας ὅποῦ ἤθελεν ἐπιχειρισθῇ νὰ ἐγκωμιάσῃ τὴν ἀρετήν· τὸ Λεξικὸν ὄχι μόνον ὁδηγοῦν τὸν ἀρχάριον νέον πρὸς κατάληψιν τῶν συγγραφέων, ἀλλὰ προσδιορίζον καὶ εἰς τὸν προβεβηκότα τὴν βεβαίαν καὶ τετριμμένην ὁδὸν ὅποῦ πρέπει νὰ πατήσῃ, εἶναι ἀπαραίτητον πρὸς ἑλληνισμόν.

Ὅτι ἡμεῖς ὑστερούμεθα ἑνὸς τοιούτου Λεξικοῦ πᾶς τις στενάζων τὸ ὁμολογεῖ. Διὰ τοῦτο μία ἑταιρεία ἀνθρώπων ὅποῦ ἠσθάνθησαν μὲ πόνον ψυχῆς αὐτὴν τὴν ἔλλειψιν, ἀπεφάσισε νὰ ἀναδεχθῇ τὴν ἔκδοσιν ἑνὸς Ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ, τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον νὰ εἶναι

πλῆρες καὶ ἀκριβές, ἀλλὰ καὶ χρήσιμον διὰ τοὺς ἀρχαρίους ἐξηγοῦν τὰς Ἑλληνικὰς λέξεις εἰς τὴν καθωμιλημένην διάλεκτον, καὶ φέρον ἐκ διαφόρων συγγραφέων τὴν ἐμπέδωσιν τῶν λέξεων, τοῦ ὁποίου τὸ μέγεθος ἔχει νὰ ὑπερβῇ πάντως τὸν ὄγκον τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Σκάπουλα, διὰ νὰ γίνῃ κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν ἐκδοτῶν.

Ὁ κόπος εἶναι Ἡράκλειος, καὶ διὰ τοῦτο δεῖται ὄχι μόνον καιροῦ ἱκανοῦ τουλάχιστον δύω ἐτῶν, ἀλλὰ καὶ χρημάτων καταβολῆς ἀποχρώσης. Ἐφ' ᾧ καὶ συγκαλοῦνται διὰ τοῦ παρόντος Ἐγκυκλίου ὅσοι φιλογενεῖς καὶ φιλοπάτριδες Ἕλληνες πρὸς συνδρομήν. Ἀλλ' ἐπειδή τινες ζητοῦσιν ἓν τεταγμένον ποσόν, τὸ ὁποῖον ὅμως τώρα δὲν ἠμπορεῖ νὰ προσδιορισθῇ, ἐφάνη εὔλογον νὰ διορισθῇ κατὰ παρὸν ἡ τιμὴ τοῦ Λεξικοῦ πρὸς 25 φιωρίνια, καὶ ἂν αὐτὰ μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ Λεξικοῦ περισσεύωσιν, ὑπόσχονται οἱ ἐκδόται ἐν συνειδότι νὰ τὰ ἐπιστρέφωσι κρατοῦντες μόνον τὸ ἐπιβάλλον ἑκάστῳ σώματι. Ὅσοι δὲ ἤθελον συνεισφέρει 100 ἢ καὶ περισσότερα φιωρίνια, θέλουσι λάβει Λεξικὰ κατὰ τὸ ἀνάλογον. Εἶναι ἀναμφίβολον ὅτι δὲν θέλουσι παραβλέψει μίαν ἁρμοδίαν περίστασιν νὰ ἐκπληρώσῃ ἕκαστος τὸ πρὸς τὸν πλησίον καθῆκον κατὰ τὴν εὐχήν του. Ὁποία εὐχαρίστησις διὰ μίαν εὐγενῆ ψυχήν, ὅταν εἶναι ἐν πεποιθήσει ὅτι συνεισέφερεν, ἂν ὄχι κατὰ τὴν προαίρεσίν του, κατὰ δύναμιν γοῦν, εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν ἀδελφῶν του, εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ γένους του.

Ἐν Βιέννῃ 1800, Ὀκτωβρίου.

2

Magasin Encyclopédique, 1805, τ. II, σ. 404-405

J'ai l'honneur de prévenir les amateurs de la littérature grecque, que je travaille à la rédaction et publication d'un grand Dictionnaire grec en deux volumes in - fol., contenant le grec littéraire expliqué par le vulgaire. Le tout par ordre alphabétique, et d'après le plan du grand dictionnaire de M. Adelung, et de celui de l'Académie Française.

Chaque article sera accompagné des observations grammaticales nécessaires, d'un grand nombre de citations tirées des meilleurs auteurs classiques pour faire sentir les différentes acceptions des mots par ordre chronologique, et d'une hypotypose de tous les dialectes grecs.

On y trouvera en outre l'analyse et l'explication des formes

difficiles de mots, qui se rencontrent dans les poëtes, ainsi que les extraits des ouvrages : AMONII De Similibus et differentibus vocabulis libellus, et STEPHANI BYZANTII De Orbibus etc.

J'ajouterai à la fin un vocabulaire de tous les mots empruntés des langues étrangères, et aujourd'hui en usage en Grèce.

Je me flatte enfin de donner à cette ouvrage toute la perfection possible, et d'y réunir tous les avantages qu'on peut en attendre, de sorte qu'il ne laissera rien à désirer.

Le prix de souscription est de quarante-cinq florins, dont trente se paieront à la réception du premier volume, qui paroîtra dans dix mois, et les quinze florins restants à la réception du second tome, qui suivra le premier dans le même intervalle.

On peut s'abonner, à Vienne et à Leipsick, chez Charles Schaumburg et Compagnie, libraires à Vienne ; à Paris, chez Barbié du Bocage, Géographe des Relations Extérieures, rue Cassette No 872.

Anthimus Gazes, archimandrite

3

Bibliothèque Nationale (Παρίσι), Τμῆμα χειρογράφων. Nouvelles Aquisitions Françaises, 6839, f. 13-14

A Monsieur Monsieur Barbié du Bocage
Géographe des Relations Extérieures
Rue Cassette No 872

Nismes, 16 fructidor, an XIII
[3 Septembre 1805]

Monsieur,

J'ai vu dans notre Magasin Encyclopédique, l'annonce d'un Dictionnaire Grec, littéraire-vulgaire, par l'Archimandrite Anthimos Gazes, de Vienne. Je vous prie, Monsieur, de vouloir bien me mettre au nombre des souscripteurs de cet ouvrage intéressant si l' auteur remplit bien le plan qu'il expose dans sa courte lettre. Si je n'étois rentré à Paris lorsque le premier volume paraîtra, je vous prie, Monsieur, de le faire porter chez M. Barbier Bibliothécaire du Conseil d' État, qui payera ce qui sera dû pour ce premier volume (rue du Bacq, No 554).

Vous avez perdu, comme moi, Monsieur, d'un veritable ami

dans M. de Villoison ; il se plairoit à vous rendre une justice entière ; elle vous étoit due, à la verité ; mais cette espèce de dettes n'est pas toujours payée en monnoye de bon aloi.

J'ai l'honneur de vous saluer
Chardon de la Rochette
Commissaire du Gouvernement
pour les Sciences

4

Monsieur,

Je vous prie de m'excuser si j'ai tant tarder à vous répondre mais occupé d'affaires extraordinairement pressées, j'ai été obligé de ralentir un peu ma correspondance ; d'un autre côté je voulois savoir de Vienne même ce que devenoit la souscription dont vous me parlez et j'en ai de nouvelles.

Je suis faché de vous dire que le projet de ce dictionnaire a été entièrement abandonné ; j'en suis d'autant plus faché que j'avois réuni quelques souscriptions parmi lesquelles la votre est figurée avantageusement pour l'ouvrage. La première doit être de M. de Villoison que nous avons perdu, pour vous et pour moi et même pour tous les gens de lettres car il les aidoit volontiers de ses lumières.

Je lui dois de dire qu'il m'a souvent été fort utile dans mes travaux. Il m'a également beaucoup parlé de vous et de vos connoissances ce qui m'avoit fait desirer de me rapprocher de Vous sans avoir pu en trouver l'occasion. Je suis flatté de celle qui se présente quoique je suis faché de ne pouvoir vous satisfaire. J'espère qu'elle ne sera pas la dernière. M. Coray m'a parlé de votre mission dans le Midi, dont le monde pense qu'elle ne pouvait pas être mieux confiée qu'à vous et qu'avec vos hautes connoissances on doit en attendre un heureux résultat.

J'ai l'honneur d'être avec toute
la considération possible
Monsieur
Votre très humble serviteur
B. d. B.

le 12 vendemiaire an 14

5

Ἔγγραφο Βιβλιοθήκης Μηλεῶν.

Διὰ τοῦ παρόντος μαρτυρικοῦ γράμματος δηλοποιῶ ὅτι ἐσυμφώνησα μετὰ τοῦ Κυρίου Παρρησίου Χρυσοχοῦ εἰς τὸ νὰ μετατυπώσῃ τὸ εἰς τρεῖς τόμους Ἑλληνικὸν Λεξικόν μου μὲ ἴδιά του ἔξοδα καὶ νὰ πληρώσῃ εἰς ἐμὲ πρόδοσιν χίλια φιορίνια, ἤτοι 1000 Φ. τῆς Αὐγούστης, νὰ μοὶ δώσῃ καὶ μετὰ τὸν τύπον εἴκοσι σώματα Λεξικῶν, καὶ μὲ ταύτην τὴν συμφωνίαν ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν τύπωσιν ἐλευθέρως ὡς βούλεται.

Ἔτι δὲ καὶ διὰ ὅσους δευτέρους καὶ τρίτους τόμους εὑρίσκονται εἰς χεῖρας τοῦ κυρίου Μιχαὴλ Γλυκὺ ἀπὸ τὴν πρώτην ἔκδοσιν, νὰ τοὺς ἀναπληρώσῃ, μὲ τύπον τοῦ πρώτου τόμου, καὶ ὅλους αὐτοὺς νά τοὺς μοιράσωμεν ἐξ ἡμισείας.

Οὕτω ἐσυμφωνήσαμεν ἀμφότεροι, καὶ ταύτην τὴν συμφωνίαν ὑποβεβαιῶ.

Τῇ 15 Ἰανουαρίου 1821, Μηλιαῖς

6

ΓΑΚ, Γραμμ. Θρησκείας, φάκ. 40 (Σχολικά).

Πρὸς τὸν Ἐξοχώτατον Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος

Λαμβάνω τὴν τόλμην νὰ ἐπισυνάψω πρὸς τὴν Ὑ.Ἐ. τρία ἀντίτυπα προκηρύξεων περὶ τῆς μετατυπώσεως τοῦ τριτόμου Λεξικοῦ τοῦ μακαρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ, τοῦ ὁποίου τὴν δευτέραν ἔκδοσιν ἀνεδέχθην ὁ ὑποσημειούμενος μετὰ τοῦ Κυρίου Μανουὴλ Γαρουφαλῆ Σαμίου. Στοχάζομαι περιττὸν νὰ ἐκθειάσω τὴν ἀξιότητα αὐτοῦ τοῦ ἐπωφελεστάτου Λεξικοῦ, καὶ νὰ παραστήσω τὴν ἀνάγκην, τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ ἔθνος μας σήμερον.

Περιορίζομαι μόνον νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἀνεδέχθημεν αὐτὸ τὸ βάρος μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ Σεβαστός μας Κυβερνήτης θέλει μᾶς συνδράμει ἐν λόγῳ καὶ ἔργῳ εἰς ἐπιτυχίαν τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ τούτου. Διότι βλέπομεν ὅτι εἰς ὅλα τὰ καλά, τὰ ἀποβλέποντα εἰς ὠφέλειαν τοῦ ἔθνους, δὲν φείδεσθε μήτε κόπων μήτε χρημάτων.

Πεπεισμένος λοιπὸν εἰς τὸ φιλόμουσον τοῦ κοινοῦ πατρός μας, ἄρχομαι δι' εὐχῶν Σας τὸ ἔργον τοῦτο πρῶτον ἀπὸ τὴν συνδρομὴν

τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος. Διὸ καὶ καθυποβάλλω ὑπ' ὄψιν Σας ἓν ἀντίτυπον τῆς προκηρύξεως διὰ νὰ καταγραφθῆτε ὅσα σώματα ἐγκρίνετε.

Ὑποσημειοῦμαι δὲ μὲ σέβας βαθύτατον.

Ἐν Ναυπλίῳ
Τῇ 9ῃ Ἰουνίου 1831

Δοῦλος ταπεινὸς τῆς Υ. Ἐ.
Χρ. Ματακίδης

7

ΓΑΚ, Γραμμ. Θρησκείας, Φάκ. 40 (Σχολικά), ἀρ. 109, ἔντυπο μονόφυλλο (βλ. «Ὁ Ἐρανιστής», 2, 9/10 (1964), σ. 128 ἀρ. Α 162).

ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ

Περὶ τῆς μετατυπώσεως τοῦ τριτόμου Λεξικοῦ τοῦ μακαρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ

Εἶναι γνωστὸν πόσον ἡ Ἑλλάς, ἡ φιλτάτη πατρίς μας, ἀπ' ὅλον τὸν κόσμον ὡς καθέδρα τῶν Μουσῶν ἐθαυμάζετο, καὶ εἰς ποῖον βαθμὸν δόξης καὶ λαμπρότητος διὰ τὴν σοφίαν της ἔφθασεν.

Εἶναι ὁμοίως ὁμολογούμενον ὁποῖον πτῶμα ἐλεεινὸν ἡ τυραννία τὴν κατέστησεν ὕστερον! ὅτε οἱ Ἕλληνες διὰ πολλοὺς αἰῶνας ὑπὸ τὸν βαρὺν ζυγὸν στενάζοντες, οὐδ' ἐγνώριζαν σχεδὸν ὁποῖον πατοῦν ἱερὸν ἔδαφος, οὔτε ὁποίων εἶναι ἀπόγονοι! ἀλλὰ μόλις περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἄρχισαν νὰ ἐμπορεύωνται καὶ νὰ συναναστρέφωνται μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη, καὶ εὐθὺς αἰσθάνθησαν ὅτι μόνα τὰ φῶτα τῆς παιδείας εἶναι τὰ πρῶτα τῆς εὐδαιμονίας αἴτια τῶν ἐθνῶν ἐκείνων. Σπουδαίως ἔπειτα εἰς πολλὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος σχολεῖα ἐσυσταίνοντο, διδάσκαλοι τῆς θείας τῶν προγόνων μας γλώσσης πανταχόθεν ἐκαλοῦντο, καὶ μαθηταὶ μὲ ἀπαραδειγμάτιστον ἅμιλλαν εἰς αὐτὰ συνέτρεχαν. Πλὴν καὶ μ' ὅλην αὐτὴν τὴν προθυμίαν, πῶς ἦτο δυνανὸν νὰ φθάσουν εἰς τὸν σκοπόν των χωρὶς τ' ἀναγκαῖα μέσα καὶ βοηθήματα; Τόσων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἱστορικῶν, ποιητῶν, ῥητόρων τὰ συγγράμματα ἔγειναν καὶ αὐτὰ τῆς τυραννίας θύματα! Ἐγνωρίσθη τέλος ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ στρέψωμεν τὰ ὄμματα πρὸς τὴν φωτισμένην Εὐρώπην, καὶ ἐκεῖθεν ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην, τὴν προγονικήν παιδείαν καὶ τὸν φωτισμόν μας νὰ ζητήσωμεν. Καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ παρόντος αἰῶνος, ὡς ἀρχὴ νέας Ἑλληνικῆς ἐποχῆς ἐσημειώθη. Αἱ ἀκαδημίαι τῆς Εὐρώπης ἄρχισαν ἤδη νὰ βλέπωσι

τοὺς γνωστοὺς τόσους ὁμογενεῖς μας, τοὺς γεννημένους δι' εὐτυχίαν τῆς πατρίδος των, ἐφιερόνοντας τὰς ἡμέρας των μετὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀναγκαίων γνώσεων εἰς νέας ἐκδόσεις, εἰς μετατυπώσεις, εἰς μεταφράσεις καὶ εἰς συγγραφὰς τῶν ὠφελίμων διὰ τοὺς Ἕλληνας συγγραμάτων. Τότε δὴ (περὶ τὰ 1805) καὶ ὁ μακαρίτης Ἄνθιμος, ὁ Γαζῆς, μετὰ πολλοὺς κόπους, ὅσους εἰς ὠφέλειαν τοῦ ἔθνους του κατέβαλεν, ἀνέλαβε καὶ τὴν πολύπονον μετάφρασιν καὶ ἔκδοσιν τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Κ. Σνεϊδέρου, καὶ τοῦτο ἐστάθη ὁμολογουμένως τὸ πρῶτον ὁπωσοῦν πληρέστερον Λεξικόν, ὅ,που οἱ νέοι Ἕλληνες εἶδαν. Ἀλλὰ διὰ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν ἐκδοθέντων σωμάτων, καὶ διὰ τό πολυζήτητον κατεστάθη καὶ τοῦτο σπάνιον, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐξέλιπε διόλου, καὶ μετ' οὐ πολὺ ἔκτοτε ἔκρίθη ἀναγκαία ἡ δευτέρα του ἔκδοσις, τὴν ὁποίαν διὰ ταῦτα καὶ εἶχεν ἀποφασίσει ὁ ἴδιος, σκοπεύων νὰ τὴν καταστήσῃ καὶ τελειοτέραν, ὡς ἐκ τῶν τελευταίων ἐκδόσεων τοῦ Κ. Σνεϊδέρου, ἂν ἐκπλήρωσις ἱερωτέρων πρὸς τὴν πατρίδα χρεῶν δὲν ἤθελε τὸν ἀποσχολήσει, καὶ τελευταῖον ὁ θάνατος δὲν ἤθελε τον ἐμποδίσει.

Καὶ εἰς τὴν τελευταίαν του ὅμως ἀναπνοήν, τὴν ὠφέλειαν τοῦ γένους του πνέων ὁ Γαζῆς, παρήγγειλε πρὸ πάντων εἰς τοὺς συγγενεῖς καὶ κληρονόμους του νὰ φροντίσωσι τοῦ τριτόμου τούτου Λεξικοῦ τὴν μετατύπωσιν.

Οἱ συγγενεῖς του ὅθεν θέλοντες νὰ φυλάξωσι τὴν κοινωφελῆ ταύτην παραγγελίαν, καὶ ζητοῦντες τοὺς ἀναγκαίους συνεργοὺς εἰς τοῦτο ὡμίλησαν καὶ εἰς ἡμᾶς ὡς εἰς φίλους καὶ αὐτῶν, καθὼς καὶ τοῦ μακαρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ, περὶ τῆς ἀπαιτουμένης δαπάνης καὶ συνεργείας εἰς τοῦ ἔργου τούτου τὴν ἐπιχείρισιν, τὸ ὁποῖον μ' ὅλον ὅτι καὶ ἐπίπονον, καὶ πολυδάπανον, καὶ ἔξω τῆς ἰδικῆς μας δυνάμεως, θαῤῥοῦντες ὅμως εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν φιλακάλων καὶ φιλομούσων ὁμογενῶν μας, καὶ ἔχοντες τὴν συνεργίαν καὶ ὁδηγίαν φίλων καὶ ζηλωτῶν τῆς εὐκλείας καὶ τῆς εἰς τὰ καλὰ ἐπιδόσεως τοῦ ἔθνους, τοῦ τε ὅσον οὔπω προσδοκωμένου εἰς τὴν Ἑλλάδα σοφοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κυρίου Νεοφύτου Δούκα, τοῦ Διδασκάλου Κυρίου Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, καὶ ἄλλων σοφῶν ἀνδρῶν φίλων μας, ἀνεδέχθημεν τέως, καὶ ἀνελάβαμεν τὴν μετατύπωσιν τοῦ ἐπωφελεστάτου τούτου καὶ ἀναγκαιοτάτου βιβλίου, καὶ κοινοποιοῦντες ἤδη τοῦτο ἐπικαλούμεθα τὴν συνδρομήν ὅλων τῶν φιλομούσων ὁμογενῶν. Καὶ μ' ὅλον ὅτι ὑποσχόμεθα νὰ καταστήσωμεν τὴν ἔκδοσιν ταύτην καὶ καθαρωτέραν, καὶ πληρεστέραν, καὶ χρησιμωτέραν παρὰ τὴν πρώτην,

ἀναπληρουμένην εἰς τὰ ἐλλείποντα ἀπὸ τὰς τελευταίας ἐκδόσεις τῶν λεξικῶν τοῦ Σνεϊδέρου καὶ ἄλλων λεξικογράφων Εὐρωπαίων, προκρίνοντες μ' ὅλα ταῦτα τὸ κοινὸν ἀπὸ τὸ ἴδιον συμφέρον ἀπεφασίσαμεν καὶ τὴν τιμὴν τοῦ βιβλίου πολὺ μετριωτέραν. Καὶ διὰ μὲν τοὺς προπληρώνοντας συνδρομητὰς τὴν τιμὴν ἑκάστου τόμου, διορίζεται ἡ ὅλη τιμὴ τοῦ βιβλίου Δίστηλα δέκα πέντε, προπληρωτέον δηλ. τὸ τρίτον τούτων διὰ τὸν πρῶτον τόμον, καὶ μετὰ τὴν παραλαβὴν τούτου, τὸ ἄλλο τρίτον διὰ τὸν δεύτερον, καὶ οὕτω καθεξῆς· διὰ δὲ τοὺς μὴ προπληρώνοντας διορίζεται Δίστηλα δέκα ὀκτώ, ἀνὰ ἓξ δηλ., πληρωτέα μετὰ τὴν παραλαβὴν ἑκάστου τόμου. Βέβαιοι εἰς τὴν προθυμίαν τῶν συνδρομητῶν μας, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα θέλουν καταχωρισθῇ εἰς τὸ τέλος τοῦ τρίτου τόμου, τοὺς βεβαιώνομεν καὶ ἡμεῖς ὅτι καὶ τυπογραφίαν θέλομεν ἐκλέξει τὴν καλητέραν, καὶ τὴν τύπωσιν ὅσον τὸ δυνατὸν θέλομεν φροντίσει ταχυτέραν κατὰ τὸ χρέος μας.

Ἐν Αἰγίνῃ 1 Ἰουνίου 1831.

Οἱ ἐκδόται

Μανουὴλ Γαρουφαλῆς, Χρ. Ματακίδης.

8

ΓΑΚ, Γραμμ. Θρησκείας, φάκ. 40 (Σχολικά).

Ἡ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεία

Πρὸς τὸν Κύριον Χρ. Ματακίδην

Ἡ Α.Ἐ. ὁ Κυβερνήτης εἶδε μὲ εὐχαρίστησιν τὴν ὁποίαν εἶχες προθυμίαν νὰ ἐπιχειρισθῇς τὴν μετατύπωσιν τοῦ τριτόμου Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς τοῦ μακαρίτου Γαζῆ, μὲ τὴν σύμπραξιν λογίων ἀνδρῶν.

Ἐπιθυμῶν δὲ νὰ σὲ ἐνισχύσῃ εἰς τὴν ἔκβασιν τοῦ κοινωφελοῦς τούτου ἐγχειρήματος, γίνεται συνδρομητὴς διὰ σώματα ἑκατόν, Ν. 100, εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων τοῦ Κράτους.

Τοῦτο κοινοποιοῦσα πρὸς ἐσὲ καὶ τοὺς συνεργάτας σου λογίους ἡ Γραμματεία, κατ' ἐπιταγὴν τῆς Α.Ἐ., εὔχεται νὰ ἴδῃ τελειωμένον, τὸ ὁποῖον ἀναλαμβάνετε ἔργον, συντόμως, καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπόσχεσθε ἀκρίβειαν εἰς τὴν Προκήρυξίν σας.

Ὁ ἐπὶ τῆς Δ.Ε. Γραμματεὺς

Ν. Χ[ρυσόγελος]

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 18 Ἰουνίου 1831